

**KINALIZÂDE ALİ EFENDİ'DE (AHLÂK-I ALÂÎ'DE)
SORUMLULUK BİLİNCİ VE BOYUTLARI**

145489

Hikmet ÇAMCI
145489

**Cumhuriyet Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü**

**Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin Felsefe ve Din Bilimleri
Ana Bilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı İçin Öngördüğü**

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Olarak hazırlanmıştır.

TEZ DANIŞMANI
Yrd. Doç. Dr. Nuri ADIGÜZEL

SİVAS
Aralık 2004

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Hikmet ÇAMCI tarafından yapılan bu çalışma jürimiz tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı/ İslam Felsefesi Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. M. Zeki AYDIN

Üye: Yrd. Doç. Dr. Nuri ADIGÜZEL

Üye: Doç. Dr. Bayram Ali ÇETİNKAYA

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

23/12/2004

Prof. Dr. H. Bayram KAÇMAZOĞLU

Enstitü Müdürü

ÖZET

Kınalızâde Ali Efendi'de sorumluluk bilinci ve boyutlarını incelediğimiz bu çalışmamız giriş bölümü hariç üç bölümden oluşmaktadır. Bu tezin giriş bölümünde problem, önem, amaç, sınırlılıklar, yöntem, Kınalızâde'nin hayatı, ilmi şahsiyeti ve eserlerini inceledik.

Birinci bölümde, Kınalızâde'de sorumluluk bilincine ilişkin temel kavramlar inceledik. Ayrıca bu bölümde bazı filozoflara ait ahlak anlayışlarına yer verdik.

İkinci bölümde, Kınalızâde'de sorumluluk bilinci konusunu inceledik. Bu konuyu Kınalızâde'de sorumluluk bilincinin kaynakları ve Kınalızâde düşüncesinde sorumluluk bilincinin yeri ve boyutları olmak üzere iki ana bölümde inceledik.

Sorumluluk bilincinin kaynaklarını akıl, din ve toplum çerçevesinde inceledik. Sorumluluk bilincinin yeri ve boyutları kısmında Kınalızâde'nin ahlak anlayışını anlattıktan sonra Kınalızâde'de sorumluluk bilincinin boyutlarını inceledik. Bu boyutlar, kişinin kendisine karşı sorumlulukları, kişinin ötekine(doğa, toplum vs.) karşı sorumlulukları, kişinin Tanrısına karşı sorumluluklarıdır. Biz, bu üç boyuta göre Kınalızâde'de sorumluluk bilincini ve ahlak anlayışını inceledik.

Sonuç bölümünde ise, konu hakkında genel bir değerlendirme yaptık.

SUMMARY

When studied the conscious responsibility in Kınalızâde Ali Efendi and its dimension we see that our study except the introduction part consists of three parts. In the introduction part of this not only the personality and life style of Kınalızâde but also the problem, the importance, the goal, the limits, the methods and his works are studied.

In the first part we studied the basic instructure of conscious responsibility of Kınalızâde. In additionto this, we gave some knowledge about some philosophers' ethic ideas.

In the second part of Kınalızâde, we studied about the conscious responsibility topics. The source of conscious responsibility in Kınalızâde, and the conscious responsibilty idea in Kınalızâde, are divided into two main sections.

The source of conscious responsibility were handled in the frame of knowledge, religion and socitey. After we exexplained Kınalızâde's ethic ideas which took place in the part where the place and dimension of conscious responsibility is explained, we studied the dimension of Kınalızâde's conscious responsibility. This dimension consity of individuals self-responsibilities individuals behaviour to others (nature, society, etc.) and the responsibility of the individual to his God. We studied according to this dimension the conscious responsebility and ethic ideas in Kınalızâde.

And in the conclusion part we made a general evaluation about the subject.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR	IV
ÖNSÖZ	V
GİRİŞ	1
A- 1. Problem.....	1
2. Alt Problemler.....	2
3. Amaç.....	2
4. Önem.....	3
5. Sınırlılıklar.....	4
6. Yöntem.....	4
B-Kınalızade Ali Efendi'nin Hayatı ve Eserleri.....	5
1. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti.....	5
2. Eserleri.....	9
a. Ahlâk- Alâf.....	9
b. Diğer Eserleri.....	12
I. BÖLÜM	
KINALIZÂDE'DE SORUMLULUK BİLİNCİNE İLİŞKİN TEMEL KAVRAMLAR	
1. Hikmet.....	13
a. Amelî Hikmet.....	14
b. Nazarî Hikmet.....	16
2. Ahlak.....	17

a. Sokrates'in Ahlak Anlayışı.....	22
b. Eflatun'un Ahlak Anlayışı.....	23
c. Aristoteles'in Ahlak Anlayışı.....	25
d. Farabi'nin Ahlak Anlayışı.....	30
e. İbni Sina'nın Ahlak Anlayışı.....	32
f. İbni Miskeveyh'in Ahlak Anlayışı.....	33
g. Gazali'nin Ahlak Anlayışı.....	36
3. Nefs.....	40
4. Şuur(Bilinç).....	43
5. Vicdan.....	45
6. Sorumluluk.....	47

II. BÖLÜM

KINALİZÂDE ALİ EFENDİ'DE SORUMLULUK BİLİNCİ	49
A. KINALİZÂDE ALİ EFENDİ'DE SORUMLULUK BİLİNCİNİN KAYNAKLARI	52
1. Sorumluluk Kaynağı Olarak Akıl.....	52
2. Sorumluluk Kaynağı Olarak Din.....	56
3. Sorumluluk Kaynağı Olarak Toplum.....	59
B. KINALİZÂDE DÜŞÜNCESİNDE SORUMLULUK BİLİNCİNİN YERİ VE BOYUTLARI	61
1. Kınalızâde'nin Ahlak Anlayışına Genel Bir Bakış.....	61
2. Kınalızâde'de Sorumluluk Bilinci ve Eylem İlişkisi.....	63
3. Sorumluluk Bilincinin Boyutları.....	64
a. İnsan'nın Kendine Karşı Sorumlulukları.....	65
b. İnsan Beni'nin Ötekine Karşı Sorumlulukları.....	69

c. İnsan Beni'nin Tanrısı'na Karşı Sorumlulukları.....	74
--	----

III. BÖLÜM

SONUÇ.....	78
------------	----

BİBLOGRAFYA.....	81
------------------	----

KISALTMALAR**A.A:** Ahlâk-ı Alâî**Age.:** Adı Geçen Eser**Alm.:** Almanca**Ansk.:** Ansiklopedi**Ank.:** Ankara**Bkz.:** Bakınız**D.A.A:** Devlet Ve Aile Ahlâkı**Es.t.:** Eski Türkçe**Fr.:** Fransızca**İ.A.:** İslam Ansiklopedisi**İng.:** İngilizce**İst.:** İstanbul**Kınalızâde :**Kınalızâde Ali Efendi**Lat.:**Latince**MEB:** Milli Eğitim Bakanlığı**TDV:** Türkiye Diyanet Vakfı**Yay.:** Yayınevi**Yun.:** Yunanca

ÖNSÖZ

Kendini çözemeyen insan, kendi dışında
Hiçbir şeyi çözemez.
Tutunamayanlar

İnsan, eylemlerini gerçekleştirirken çoğunca içinde varolan sorumluluk duygusu etkindir. Sorumluluk bir duygu, hissediş olduğu kadar bir bilinci, farkındalığı da barındırır içinde ve bu farkındalık halinin her insanda varolduğunu ve yahut derecelerinin her insanda eşit olduğunu söylemek mümkün değildir. Bunun sebebi insanın kendini yetiştirmesi ve yaşadığı hayatının etkisi(tecrübe) ile oluşturduğu, yapılandığı kendi varoluşuyla alakalıdır. İnsan muammasının içinde büyük bir öneme haiz olan bu kavram, insanların içinden çıkamadıkları ve büyük oranda da çıkamayacakları bir sorundur. Sorumluluk bilinci insanların oluşturacakları ve yaşadıkları hayat ve bu hayatı şekillendirmesi veya hayatın kendini oluşturmasıyla ilintilidir. İnsan ve hayatı bu kadar önemli olunca, insanlar bu hayata hakim olabilmek ve onu iyi yorumlayıp hayatlarına iyi bir şekilde devam ettirebilmek için bu tür davranışlarda bulunmaları oldukça normal bir davranıştır.

İnsanın varolduğu her dönemde bu sorunu çözebilmek için o dönemin özellikleri de kullanılarak insanlar bu probleme çözüm yolları bulabilmek için çaba harcamışlardır. Sorun ise, insan varoldukça devam edecektir. İnsan doğaya, kendi dışında varolan her şeye hükmetmeye veya onunla uyum içinde yaşamaya devam edecektir. İnsanın davranışlarına bir anlam ve değer atfetme eylemi, insan varoldukça sürüp gidecektir. Bu eylemi gerçekleştiren uzman kişiler ise filozoflar ve ahlakçılardır. Biz, yazımızın içeriği gereği ve diğer insanları etkilemeleri ve onların düşüncelerine yön vermeleri sebebiyle bu uzman kişileri cümlemize yüklem yaptık ve bunlardan biri olan Kınalızâde Ali Efendi'yi ise bu araştırmamıza konu ettik.. Ahlakı en iyi ifade eden kavramın, sorumluluk bilinci olduğu düşüncesiyle bu kavramı araştırmamıza konu başlığı yaptık. Sorumluluk bilinci, bir davranışın kim için, kime karşı, hangi saiklerle, neden, hangi sonuçlardan dolayı yapıldığının farkındalığıdır. Ahlak dediğimiz şey ise, insanî davranışları bu sorular çerçevesince bir anlam atfeder. Bunun içindir ki, bu tezimizde bu kavramı açıklayıp, Kınalızâde'nin ahlak anlayışını ortaya koymaya çalışacağız. Bunu yaparken Kınalızade Ali Efendi'nin 'Ahlak-ı Alai' adlı kitabından yararlanacağız. Tezimizin asıl mevzuu da bu kitaptır. Sorumluluk bilincini ise, kişi, Tanrısı ve diğeri olmak

üzere üç boyutta inceleyeceğiz. Tezimizin daha iyi anlaşılmasını için evveliyatında temel kavramların manalarını vereceğiz ki, tezin ana düşüncesi anlaşılsın.

Kınalızâde bu kavramı doğrudan doğruya konu edinmediği için, kendi düşüncelerimizden yola çıkarak konuyu açıklamaya çalışacağız. Kınalızâde'nin ahlaki anlayışını bir cümle ile tanımlamaya çalışırsak şöyle diyebiliriz: Onun ahlakı dini bir temellendirmeye dayalı akılcı-tasavvufi bir ahlaktır.

Bu sıkıntılı tezi hazırlamamda bana yardımcı olan, Rabbime, rahmetli babama, saygıdeğer hocalarıma, Prof. Dr. M. Zeki AYDIN, Yrd. Doç. Dr. Nuri ADIGÜZEL, Doç. Dr. Bayram Ali ÇETİNKAYA hocalarıma, Sinan KÖSEDAĞ kardeşime ve ismini sayamayacağım bana doğrudan ya da dolaylı olarak yardımı bulunan bütün kardeşlerime en içten dileklerle saygılarımı sunarım. Muhabbetlerimle...

GİRİŞ

A-1- PROBLEM

Günümüzde insan hayatını olumsuz yönde etkileyen bir çok saik vardır. Bunlar çevresel, teknolojik ve hayat tarzını belirleyen etkenlerdir. Bu etkenler kişinin hayata bakışını belirleyen, onu şekillendiren etkenlerdir. Bu etkenler insanın fikriyatını etkileyerek her şeyin normal ve mubah olduğu anlayışını insanlara aşılarmıştır. Bunu sağlayan şey, özellikle teknolojinin çok hızlı gelişmesi ve değişmesidir. Bu hızlı değişimin neticesinde hayat tarzlarında ve anlayışlarda hızlı bir gelişimin ve değişim meydana gelmiştir. Bu hızlı değişimin neticesinde de insanlarda bir uyum sorunu ortaya çıkmıştır. Ne yapacağını bilmeyen ve yaşadığı hayata uyum sağlayamayan bireyde ise genel olarak bir çürüme ortaya çıkmıştır. Bu çürümelerin ortaya çıktığı en önemli alan da ahlaktır. Ahlakî çürümedir. Özellikle bu ahlakî çürümeyi ortaya çıkaran şey insanların tüketici kimliğine bürünmeleridir. İnsan hayatında ortaya çıkan olumlu ya da olumsuz her şey(ekonomik, siyasal vs.) insanın yapısını belirler. Bunu sağlayan ise bu şeylerin kişi için bir tecrübe olmasından kaynaklanır. Kişinin tecrübesi içerisinde yer alan her bir şey onun ahlakî yapısını belirler. İnsanı diğer canlılardan ayıran özelliği nutk edebilme, irade ve bir toplum içerisinde yaşamasıdır. Bu özellikler insanın hareketlerine bir değer atfedilmesine sebep olur. Bu ise, ahlakın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çünkü ahlak kişinin iradi hareketlerini inceleyen ve onlara bir değer biçen ilimdir. Ahlakın diğer bir özelliği de toplumun bir nizam içerisinde yaşamasını sağlamaktır. Bu açıdan ahlak, insanlık için fevkalade önemli bir olgudur. Ahlakın amacını kişiyi ve toplumu şekillendirmek olarak anlayabiliriz. Ahlak ile kişiyi yapılandırmak yani kişiye bir nizam, şahsiyet kazandırmakla toplum da bir nizama kavuşturulacağı düşünülür. İşte bütün bunlardan dolayı ahlak bizler için önemli bir kavramdır. Biz bu tezimizde bu konuları Kınalızâde düşüncesi açısından ele alacağız.

Kınalızâde Ali Efendi ise, XVI. Yüzyılda yaşamış olup, yazmış olduğu *Ahlâk-i Alâ'i*'si ile kendinden sonraki dönemlere etkide bulunmuş önemli bir ahlakçı, devlet adamı, müderristir ve mütefekkindir. Kınalızâde, ahlak kitabı olarak kaleme

aldığı *Ahlâk-ı Alâî*'sini Batı'dan Aristo'yu, Doğu'dan Nasireddin Tûsî, Devvani, İbni Miskeveyh Hüseyin Vâiz, Meşşai Filozofları ve İmam Gazali'yi tetkik ederek yazmıştır. Bu filozof ve ahlakçılardan sıkça alıntılar yaparak bu kitabı vücuda getirmiştir. Bu şekilde oluşturduğu ahlak kitabıyla ahlakî hastalıklara çare reçeteleri sunmuştur. Ahlakî hastalıklara çözüm olsun için yazılan bir kitabın incelendiği bu araştırmanında günümüz için bir açılım sağlayacağı kanısındayız. Böylelikle bu araştırmanın ahlakî problemlerle ilgilenen ahlakçılar için önlerine çıkacak olan sorunları çözmeye araştırmacılara bir fayda sağlayacağı umudundayız.

Bu çalışmamızın temel problemi, Kınalızâde Ali Çelebi'nin *Ahlâk-ı Alâî* çerçevesinde Kınalızâde'nin ahlak anlayışı içerisinde yer alan sorumluluk bilincine ilişkin verilerin günümüz Türk toplumunda yaşanmakta olan bazı sorunlarla ilişkilendirilmesidir. Bu sorumluluk bilincinden de kastımız, Kınalızâde'nin, insan davranışlarını hangi argümanlar ve temeller üzerine oturttuğudur. Yani, kişinin kendine, Tanrısı'na ve diğerlerine (toplum, aile ve devlet) karşı olan eylemlerini ortaya koyarken, bu eylemleri dayandırdığı ilkeler ve sebeplerin ne olduğu ve günümüz açısından öneminin ortaya konulmasıdır. Dolayısıyla bu çalışmada ele alınan konu, Kınalızâde'nin bir nevi ahlakının felsefi düzeyde sorumluluğa ilişkin ilkelerinin belirlenmesidir.

Tezimiz için temel kavram olan sorumluluk bilincinden bahsedildiğinde, çeşitli boyutları olan bir etik olgudan söz edilmektedir. Diğer yandan, İlkçağ'dan beri teorik düzeyde yürütülen ahlak felsefesi tartışmalarını, pratiğe dönüştürme teşebbüsüne girişen Kınalızâde'nin bu yönüne de eğilmek bu araştırma açısından son derece önemlidir. Kuşkusuz, teorik anlamda bile Kınalızâde'nin ahlak felsefesinin araştırılması, bir yüksek lisans tezinin sınırlarını oldukça aşacak derecede geniştir. Kaldı ki, Kınalızâde açısından pratiğe dönüştürülemeyen bir ahlakın fazlaca değerinden söz edilmesi de anlamlı değildir. Bu nedenle, konumuzu, ahlak felsefesi içerisinde önemli bir yer tutan "sorumluluk bilinci" ile sınırlı tutulacaktır. Ayrıca konuyu yeterince aydınlatılabilmek amacıyla, fert, aile, toplum ve Tanrı açısından sorumluluğun ne anlama geldiğini ve bu bilincin ortaya çıkışı irdelenecektir.

2-ALT PROBLEMLER

Kınalızade'nin ele aldığı ahlak problemleri nelerdir ve bunları hangi boyutlarda ele almıştır?

Kınalızâde'nin ahlak felsefesini etkileyen filozoflar kimlerdir?

Kınalızâde'nin sorumluluk bilincine ilişkin kullandığı temel kavramlar nelerdir?

Kınalızâde'de sorumluluk bilincinin kaynakları nelerdir?

Kınalızâde'de sorumluluk bilincinin temelleri nelerdir?

Kınalızâde'de sorumluluk bilinci açısından "temyiz" ve "idrak" kavramları

Diğer İslam filozoflarının ahlak anlayışları içerisinde Kınalızâde'nin ahlak anlayışının yeri nedir?

Kınalızâde'nin ahlak felsefesinin sonraki dönemlere teorik ve pratik etkileri var mıdır, varsa nelerdir?

3- AMAÇ

Bu araştırmanın amacı, günümüz açısından da son derece önemli olan "sorumluluk bilinci"ni, Kınalızâde'nin ahlak anlayışı çerçevesinde ortaya koyarak, günümüz ahlak felsefelerine küçük bir katkıda bulunmaktır. Özellikle, onun ahlakın pratik yönüne ilişkin söylemlerinin bugün için de önemini sürdürdüğünü düşünmekteyiz. Bu bakımdan da böyle bir araştırmanın, içinde yaşadığımız Türk toplumuna yararlı sonuçlar doğurmasını hedeflemekteyiz. Bu amaca ulaşabilmek için, ilk yapılmak istenen sorumluluk bilincinin bütün boyutları, yani kişinin kendine, Tanrısı'na ve diğerlerine (toplumsal çevre, diğer insan ve varlıklar) karşı davranışlarını Kınalızâde'nin nasıl değerlendirdiğini ortaya koymaktır.

4- ÖNEM

Konunun önemi, tarihsel, kültürel, siyasal, felsefi vb. açılardan söz konusu edilebilir. Öncelikle felsefi açıdan ele alındığında, bir filozofun görüşlerinin ve yaptıklarının ortaya konulması son derece büyük önem taşımaktadır. Çünkü, pek çok filozof, kendi görüşlerinin, içinde yaşadığı toplumda veya kendinden sonraki toplumlarda kabul görerek uygulanmasını arzular ve görüşlerini hiçbir zaman entelektüel bir fantezi olarak ortaya koymaz. Fakat bunu gerçekleştirebilen pek az filozof vardır. İşte Kınalızâde bu filozoflardan biridir. Diğer taraftan, Osmanlı devletinin devlet ahlakını etkilemiş olan Kınalızâde'nin görüşleri, tarihçiler açısından da onların tarihsel olayları değerlendirmelerine ışık tutacaktır. Aynı şekilde, Kınalızâde'nin görüşleri, felsefi bir görüşün siyasal alandaki uygulamalarının bizim toplumumuza ilişkin güzel bir örneğini teşkil etmektedir. Son olarak kültürümüzün bir parçası olması nedeniyle, Kınalızâde'nin ahlak felsefesi, Türk kültürü araştırmacılarının üzerinde durması gereken önemli unsurlar içermektedir. Tüm bunların ötesinde, İslam ahlak felsefesi alanında çalışma yapmamız nedeniyle, bize ve araştırmanın tamamlanmasından sonra okuyuculara yeni ufuklar kazandıracığına olan inancımız tamdır.

Yine günümüz Türk toplumu dikkate alındığında, Kınalızâde araştırmacıları'nın da belirttiği gibi, onun "insanın kendi varlığını ispatı" konusundaki görüşlerinin son derece ufuk açıcı olduğu düşünülmektedir. Ayrıca onun çocuk terbiyesi konusundaki görüşlerinin de günümüze ışık tutacağı söylenebilir. Her kültürün, geçmişi ve geleceği ile birlikte ele alındığında bir bütün oluşturacağı görüşünden hareket edersek, Kınalızâde'nin ahlak anlayışının ortaya konulmasının, Türk kültürünün bir parçası olarak önemi ve değeri oldukça açıktır. Biz, böylelikle, Türk kültürüne küçük de olsa bir katkı sağlamayı amaçlamaktayız.

5- SINIRLILIKLAR

Bu araştırma, konu olarak, Kınalızâde'nin ahlak anlayışı içerisinde "sorumluluk bilinci" kavramını ortaya koymaya çalıştığımız çerçeve ile sınırlanmıştır. Bu çerçevenin anlaşılmasına katkı sağlayacak olan, Kınalızâde'nin yetiştiği ortam, diğer İslam filozofları içerisindeki yeri, kaynakları ve etkileri üzerinde de durulmuştur. Onun kendisine ait görüşleri, büyük ölçüde "*Ahlak-ı Alâî*" adlı kitabından aktarılmış, fakat yeri geldikçe onun hakkında araştırma yapmış olan başka araştırmacılara da başvurulmuştur. Kınalızâde "sorumluluk bilinci" kavramını doğrudan doğruya kullanmamıştır. Bu nedenle, kendi belirlediğimiz anlam çerçevesinde bu kavramı ele aldık. Kınalızâde'de bu kavramı incelerken kendi belirlediğimiz çerçeveyi belirleyici unsur kıldık. Bu belirleyici unsur çağımızdaki düşünce yapısının bu kavrama yüklemiş olduğu anlamdır. Bu ise tezimizin en belirleyici sınırı oldu.

6- YÖNTEM

Araştırmamızın felsefi bir alanda yapılıyor olması nedeniyle, yöntemimiz de felsefi yöntemlerle sınırlıdır. Yani, bu araştırmada, birinci elden kaynaklardan "*Ahlak-ı Alâî*"den hareketle, "sorumluluk bilinci" kavramını, (Kınalızâde'nin Aristoteles mantığına bağlı olması nedeniyle) Aristoteles mantığı çerçevesinde, tutarlı akıl yürütme ve karşılaştırmalarla işlenmeye çalışılacaktır ve literatür tarama yöntemi de kullanılmıştır. Teorik bakımdan bunun dışında bir yöntem kullanılmayacaktır.

Teknik düzeyde, araştırmanın malzemesi, birinci elden kaynaklardan yararlanılarak ve ayrıca ilginç yorumlar, farklı yaklaşımlar ve olumlu katkılar sağlayacağını düşündüğümüz ikinci el kaynaklardan çıkarılmıştır. Çıkarılan bu bilgilerin sistematize edilmesinin ardından, Kınalızâde'nin orijinal yönlerine ve farklılıklarına vurgu yapılmış ve bütün bunlarla ilgili yorumlar bulunulmuştur.

Kınalızâde'nin fikirlerinin sonuçları ve günümüz açısından anlam ve önemi ortaya konulurken, karşılaştırma ve akılyürütmeden yararlanılmıştır.

B-Kınalızâde Ali Efendi'nin Hayatı ve Eserleri:

1- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti:

İnsanın dünyaya gelmesiyle birlikte onun hareketleri, davranışları hep değerlendirilmiştir ve çeşitli bakımlardan araştırma konusu yapılmıştır. İnsan davranışlarını konu edinen ve değerlendiren bir çok bilim dalı ortaya çıkmıştır. Bunlar: İlahiyat, ilm-i ahlak, siyaset, hukuk, psikoloji gibi. Bu bilim dallarından bazısı için doğrudan insan davranışları araştırma konusu iken örneğin, psikoloji gibi, bazı bilim dalları için ise, sonuçları itibariyle insan davranışları araştırma konusudur. Bu bilim dalları "iyi bir toplum nasıl olur?" sorusuna cevap aradıkları veya toplumun nizamını sağlamayı amaç edindikleri için insan davranışlarını araştırmalarına konu edinirler (hukuk, siyaset, ahlak gibi).

İnsan davranışlarını inceleyen bu bilim dalları içerisinde ilm-i ahlak, tarih boyunca üzerine en çok eser yazılan ilim olagelmıştır. Türkler İslamiyeti kabul ettikten sonra ilmî hayatta Arapça etkin dil haline gelmiş, ilmî eserler Arapça ve Farsça yazılmıştır. Kınalızâde Ali Efendi'ye kadar yazılan ahlak kitapları da Arapça ve Farsça olarak kaleme alınmıştır.

Türkçe ilk ahlak kitabının yazarı olan¹ Kınalızâde Ali Efendi h. 916/m. 1510'da Isparta'da doğmuştur². Asıl adı Alaaddin Ali b. Emrullah'tır³. Babası Mirî mahlaslı Emrullah Efendi'dir. Dedesi Abdülkadir Hamidî'dir. Hamidî lakabını dedesi, Hamidî⁴ ilinin merkezi olan Isparta'dan almıştır. Kınalızâde Ali Efendi'nin

¹ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, Tercüman 1001 Temel Eser 30, Bas. Haz.: Hüseyin Algül, (tarihsiz), s.19

² Öztürk, Hüseyin, *Kınalızâde Ali Çelebi'de Aile Ahlakı*, İkinci Baskı, T.C Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yay., Ankara 1991, s.59

³ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, s.13; Adnan ADIVAR, MEB İslam Ansiklopesinde 'Kınalızâde' maddesinde(VI, 709-711) Kınalızâde'nin asıl adını 'Alâ al-Din ali b. Amr Allah İbn al-Hinnâ-i' olarak belirtmiştir.

⁴ 19.yy başlarında bugün birer vilayet merkezi olan büyük şehirlerimizden Ankara, Bursa, Balıkesir (Karesi), Aydın, Manisa (Saruhan), Muğla (Menteşe), Antalya (Teke), Isparta (Hamid), Afyonkarahisar (Karahisar-ı Sahib), Kastamonu, Çankırı, Bolu, Eskişehir (Sultanönü), Biga, Kocaeli

dedesi sakalını kınaladığı için, çocukları ve torunları 'Kınalızâde' (Hinnâvîzâde) lakabıyla tanınmıştır⁵.

Dedesi Abdulkadir Hamidî, bir müddet Fatih Sultan Mehmet'e hocalık yapmıştır⁶. "Fakat daha sonra Sadrazam Mahmut Paşanın hasetliği yüzünden Padişahın meclisinden azledilmiştir"⁷.

Görüldüğü veçhesiyle Kınalızâde Ali Efendi, ilmî çevreyle iç içe olan bir aileden gelmektedir. Bu ilim sevgisi, kısmen çocuklarında da görülmektedir⁸. "Kınalızâde Ali Efendi, ilk tahsil hayatına yakınlarından olan Kadri Efendi'nin önüne diz çökerek başlamış ve onun verdiği terbiye ile büyümüştür. Sonra İstanbul'a gelerek 1531'de Mahmutpaşa medresesinde Malûl Emîr Efendi'den sonra, Davutpaşa medresesinde Müderris Sinan Efendi'den, Atik Ali Paşa'da Merhaba Efendi'den... Sonra da Sahn medresesinde Kara Salih Efendi'den ders almıştır."⁹ Kara Salih Efendi'den bir müddet ders aldıktan sonra o dönemin önde gelen alimlerinden olan nihrir-i kamil (bilgili, fazıl, tecrübeli mahir kimse) Çivizâde'nin derslerine katılmış ve ona muid (asistan) olmuştur.

Bundan sonra müderrislik sırası gelmiştir. Şeyhulislam Ebussuud Efendi, Çivizâde'nin muidine görev vermek istememiştir. Bunun üzerine Kınalızâde, eserlerini alarak Ebussuud Efendi'nin huzuruna çıkmıştır. Kınalızâde Ali Efendi'nin bu hareketinden etkilenen Ebussuud Efendi, Hicri 948; m.1541 senesinde Edirne'deki Hüsameddin Medresesine müderris olarak tayin etmiştir¹⁰.

Kınalızâde Ali Efendi, Hüsameddin medresesinde üç yıl çalıştıktan sonra, sırasıyla Bursa'da Hamza Bey Medresesine, 955/1548'de yine Bursa'da Veliyyüddinoğlu Ahmet Paşa Medresesine, 957/1550'de Kütahya'da Sadrazam

ile İzmir (Sığla) Anadolu eyaleti sınırlarını kapsayan yerdir. (Doç. Dr. Nuri Köstüklü, 1820-1836 yıllarında Hamid Sancağı ve Türkiye, Konya 1993, s.13)

⁵ Bkz. Ahmet KARAMAN, TDV İslam Ansk. "Kınalızâde" c:25 s.416-417; ÖZTÜRK, age, s.59

⁶ Adıvar, 'Kınalızâde', VI, 709; Ayrıca TDV İA, 'Kınalızâde' maddesinde bunun mümkün olmayacağını, çünkü Abdulkadir Efendi'nin Kanuni devrinde kazaskerlik ve kadılık yaptığı belirtilmektedir.

⁷ Öztürk, age, s.59

⁸ Öztürk, age, s.59

⁹ Kınalızâde, age, s.13

¹⁰ Ayni, Mehmet Ali, *Türk Ahlakçıları*, Kitapevi Yay. İst. 1993, s.79-80

Rüstem Paşa'nın yaptırdığı Medrese-i Cedîde (Yeni Medrese)'de, 958/1551'de Rüstem Paşa'nın İstanbul'daki medresesine, 960/1552'de Haseki Medresesi'ne, 963/1555'de Sahn-ı Seman Medreselerinden birine, 966/1558'de Süleymaniye Medresesi'ne tayin olmuştur. Burada beş sene hocalık ettikten sonra Şam Kadılığına atanmıştır. Kınalızâde Ali Efendi, meşhur kitabı '*Ahlâk-ı Alâî*'sini bu görevde iken 971-973/1563-1565 seneleri arasında yazmıştır. Suriye Beylerbeyi Ali Paşa'ya attettiği için kitap '*Ahlâk-ı Alâî*' ismini almıştır. 1248/1832'de Mısır'da Bulak Matbaasında basılmıştır¹¹.

Dört yıl Şam kadılığı yaptıktan sonra, 974/1566'da Kahire kadılığına, bir müddet Halep kadılığında bulunduktan sonra Bursa'ya, Bursa kadılığından sonra, Edirne kadılığına ve 978/1570' İstanbul kadılığına atanmıştır. Bir yıl sonra Anadolu Kazaskerliğine atanmış, aynı yıl Anadolu kazaskeri olarak Sultan II. Selim'in(1566-1574) mahiyetinde Edirne'ye gitmiş; orada daha önce yakalandığı nikris (damla hastalığı) hastalığı ve sert kış şartlarının artması neticesinde 979 Ramazanında (Ocak-1572) ölmüştür. Öldüğünde 63 yaşının içerisinde olan Kınalızâde, "İrtihal eyledi Kutbü'l- Ulema. Ölen Kınalızâde yûdi gür ab-ı hayatından." Mısrasının delâlet ettiği veçhesiyle hicri 979 senesinde Edirne'de vefat etmiştir; İstanbul yolunda, Seyyid Celâlî türbesi civarında Nazır Çeşmesi adlı yere defnedilmiştir¹².

Kınalızâde'nin ilmi şahsiyeti ve kitabı hakkında Kâtib Çelebi(1609-1659) *Mizanü'l-Hakk* kitabında şunları söylemiştir: "Hikmet ve şeriatın arasını bulmuş mübarek bir kitaptır, yazarı bir gelenlerdendir"¹³ dediği Kınalızâde Ali Çelebi, "İstanbul'da yetişen en meşhur filozoflarımızdan Kanunî devrinin en mümtaz mütefekkir alimlerinden ve meşhur Osmanlı yazarlarından hakiki ve filozof, mükemmel bir üstat idi. Atâî (1583-1635) ise; serdar-ı ulema diye nitelendirdikten sonra belâgat, edebiyat, matematik, fıkıh, felsefe, tefsir ve hadiste derin bilgiye sahip olduğu ifade ediyor."¹⁴

¹¹ Ayni, age, s.80; ÖZTÜRK, age, s.60-61

¹² Öztürk, age, s.61

¹³ Katip Çelebi, *Mizanü'l-Hakk fi İhtiyari'l-Ahakk*, MEB Yay. İstanbul 1993, s.19

¹⁴ Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, İstanbul 1268,C.I., s.166

Kınalızâde'nin oğlu Hasan Çelebi'nin (1546-1607) yazmış olduğu *Tezkiretü's-Şuara*'da babasından bahsederken onun, tefsir ilminde bir üstat olduğunu, ilm-î hadiste de uzman ve mahir olduğunu söylemiştir. Hasan Çelebi'ye göre Kınalızâde Ali Efendi, felsefede bir muallim-i sani; Sadettin Taftazani'nin (1450-1510) naziri; İlm-i heyette Kadızâde (1364-1436) hükümündeydi; Arap ve Acem edebiyatının bütün kaside ve gazellerini, hikayelerini ezbere bilirdi. Hasan Çelebi'ye göre bunun sebebi, Kınalızâde Ali Efendi eline hangi kitabı alırsa onun bütün muhteviyatını hafızasına almasıydı¹⁵.

Üç dilde (Türkçe, Arapça ve Farsça) şiir yazabilecek yeteneğe sahipti ve her dilde şiirin nasıl yazılacağına dair kendine has şartlarını bilirdi. Arap uleması bu şahsın kendi dillerinde erişmiş olduğu fesahat karşısında takdirlerini gizleyememişlerdir. Ve sitayişle hakkında bahiste bulunmuşlardır. "Ali Çelebi'yi şahsen de tanımış olan Şihabüddin¹⁶ (ö.1659), *Reyhanelü'l-elibba*'sında Kınalızâde için şu ifadeleri kullanmaktadır:

"Onun ahlâkı nesim-i seher ile tev'em, sözleri emelden daha şirin, ecel elinden kurtarılan hayattan daha tatlı, üç lisandaki şiirleri kağıdların[kağıtların] yüzünde, kızların dudaklarını, gözlerinin karanlığını ve dudaklarındaki siyah doyünleri* utandırır. Şiirleri gönüllerin ve gözlerin dizginini letafet elile[el ile] çeker...."¹⁷

Felsefeyi de derin bir şekilde tetkik eden Kınalızâde Ali Efendi, kendisine göre "hikmet-i Yunâniyi, hikmet-i İmânîye" tercih edenlerden olmamıştır¹⁸. "Muâsır felsefe ile Yunan felsefesini, bilhassa Aristo'yu tetkik etmiş olan bu zat, Ahlak İlmini, İslâm'da esaslı bir ilim dalı seviyesine yükseltmiştir."¹⁹ Gerçekten de

¹⁵ Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-Şuara*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, C.II, s.654; ayrıca bkz. Aynî, age, s.77

¹⁶ *Reyhanelü elibba* adlı kitabı araştırdığımızda karşımıza bu isim çıktı: Ebul- Abbas Şehabettin Ahmet b. Muhammed b. Ömer Hafaci. Bu kitap İSAM Kütüphanesinde 892.7 Haf.R tas. Nosuyla kayıtlı ama Aynî'nin bahis konusu ettiği kitap yukarda adı geçen kitap mıdır bilmiyoruz.

¹⁷ Aynî, age, s.77-78

*Bu kelimenin ne manaya geldiğini lugatta bulamadık. Bu kelimedede Osmanlıca'dan günümüz harflerine çevirirken meydana gelen bir çeviri hatası olduğu zannındayız.

¹⁸ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, s.16

¹⁹ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, s.16

Kınalızâde ahlakı, bir ilim dalı şekline yükseltmiş midir? Hep birlikte bunu göreceğiz. Ama şunu ifade etmeden geçemeyeceğim, ahlakî kaideleri ortaya koyarken uygulamış olduğu usul göz önünde tutulduğunda bilimsel, tutarlı, mantıkî, rasyonel, dinî, objektif ve metodik²⁰ bir üslup karşımıza çıkar.

Bilimler, birikerek gelişirler. Kınalızâde devrindeki ilimlerin içeriği ile günümüzdeki ilimlerin içeriği farklıdır. Günümüz bilgi yığını o döneme göre çok fazladır. O dönemde alimlerin eğitim gereği o zaman içerisinde varolan ilimleri bilmeleri mümkündür. Çünkü ilimler günümüz göre daha geneldir. Günümüzde ise, ilimler daha spesifik hale gelişmiştir. Bir kişi ancak bir ilimin bir dalında alim olabilir. Diğer alanlar için bilgisi geneldir. O zaman için, o devirde varolan bütün ilimleri bilmek normaldir. Bugün ki, bilgilere göre daha genel bilgilere sahiptirler. Günümüzde anlaşıldığı gibi bir ilme sahip değildirler. Kınalızâde, ilahiyat alanında eğitim aldığı için bu alanla ilişkili bütün bilimleri(hadis, tefsir, dil, felsefe, mantık, fıkıh gibi) bilmesi normaldir. Kınalızâde'nin övüldüğü ilimlerde ilahiyatla ilintili ilimlerdir. Bu ise ilahiyat alanında eğitim görmüş biri olarak bunları bilmesi normaldir. Fakat bütün bu ilim alanları için övülmesi günümüz için anlaşılması kolay değildir. Bir kadı olması açısından bu alanlardaki fukuviyeti anlaşılabilir.

2- Eserleri

a- Ahlâk-ı Alâî

Kınalızâde Ali Efendi'nin hayatını anlatırken '*Ahlâk-ı Alâî*'yi Şam'da görevliyken 1563-1565 yılları arasında kaleme aldığını belirtmiştik. Bu eseri Suriye Beylerbeyi Ali Paşa adına kaleme alındığını ve ona nispetle eserin bu adla aldığını söylemiştik. "İlk Türkçe ahlak kitabı"²¹ '*Ahlâk-ı Alâî*', müellifin ifade ettiğine göre 'hikmet-i ameliye' (pratik ahlak) üzerine yazılmış bir eserdir.

Bu eser, mukaddime ve üç bölümden oluşmaktadır. Mukaddime, anlatılanlar itibariyle ahlak felsefesinden bahseden bir bölümdür. Bu bölümde '*ameli hikmet*' ve

²⁰ bkz. Kınalızâde, D.A.A., s.13,163,190-192

²¹ Öztürk, age, s.66

'nazari hikmet' üzerine bilgiler verilmiş, ahlak ile ilgili kavramları açıklanmıştır. Ekseriyetle dikkatimizi çeken husus, "ruh", "nefs" kavramlarını ve tasavvufçuların 'nefs terbiyesi' olarak adlandırdığı kavramı tafsilatlı anlatmasıdır. -Biz bu kavramı 'kişinin kendini yeniden yapılandırması' olarak anlıyoruz ve ileriki bölümlerde bu ifadeyi kullanacağız.- Ayrıca bu bölümde ameli hikmet ve nazari hikmet açısından ahlak ilminin faydalarını anlatmıştır.

Birinci kitapta, Kınalızâde Ali Efendi Ahlak İlmi'nden bahseder. Bu bölümde bireysel ahlak meselelerini ele almıştır. Huyun ne olduğunu ve huyun çeşitlerini anlatmıştır. Faziletlerden (hikmet, adalet, iffet, şecaat), faziletleri elde etmeye engel olan unsurlardan ve reziletlerden bahsetmiştir. İnsana ait ruh hastalıklarından ve bunların tedavi usullerini anlatmıştır. Ayrıca bu bölümde Kınalızâde, lisanın afetlerini ve bu afetlere ait ilaçları, buna paralel olarak konuşma adabını anlatmıştır.

İkinci bölüm aile ahlakına (ilm-i tedbîr-i menzil) ayrılmıştır. Bu bölümde Türk aile yapısını anlatmış. İyi bir ailenin nasıl olması gerektiği üzerinde durmuştur. Bu konuyu işlerken, aileyi oluşturan bütün unsurları(aile reisi ve ailenin diğer üyelerini: çocuk, eş, cariye, köle) incelemiş ve bunların üzerlerine düşen görevleri anlatmıştır. Ailenin iktisadi, sosyal ve eğitim alanlarındaki görevlerini gözeterek sağlıklı bir toplumun nasıl olması gerektiğini anlatmıştır. Aileyi oluşturan bu unsurların nasıl terbiye edileceğini, oturma; konuşma; yeme-içme adabı gibi beşeri münasebetlerle ilgili konuları da işlemiştir. Aile müessesesine önem veren düşünürümüz, 'aile ve çocuk terbiyesi' bölümünde, evin düzenini ve huzurunu bozacağı düşüncesiyle taaddüd-i zevcattan uzak durulması gerektiğini belirtmiştir: "Zira erkek evde, tendeki can gibidir. İki bedene bir can olmadığı gibi iki eve de bir erkek yakışmaz."²² İfadesiyle Kınalızâde çok eşliliğe kesin bir dille karşı çıkmıştır. Çok eşlilik şeran caiz olsa da bunun terkinin daha sevap yüklü bir davranış olduğu düşüncesindedir

²² Kınalızâde, D.A.A., s.48

Üçüncü bölümde, devlet idaresi ve siyaset ahlakı (ilm-i tedbir-i medine) işlenmiştir. Bu bölüme girerken, muhabbet, muhabbetin sebepleri, mertebe ve derecelerinden anlatılmıştır. Bu bölümde kendinden önce varolan siyaset felsefelerinin ve Türk-İslam devlet anlayışının etkisi bariz olarak görülmektedir. Mülkün korunması, adaletin sağlanması ve topluma nasıl hakim olunacağı, devlet reisinin vasıf ve görevleri, devlet erkanını seçilmesinde uyulması gereken kurallar, devletin halk ile münasebeti, ordunun gücü gibi konular işlenmiştir. Adalet kavramı üzerinde önemle durulan bu bölümün sonunda verilen adalet şeması ile devlet-ordu-hazine-halk bütünleşmesi işaret edilerek, devletin bütün unsurlarıyla bir bütünlük sağlayarak adaletle ayakta durup devam edebileceği vurgulanmaktadır. Kitabın sonunda eski filozoflara (Eflatun, Aristo), hikmet sahiplerine ait bazı öğütleri nakledilmiştir.²³

Kınalızâde bu ahlak kitabını yazarken, Batı'da Aristo'dan, İslam dünyasından ise, Farabi(ö.950), İbni Miskeveyh(ö.1030), Gazali(ö.1111), Nasrettin Tusi(ö.1274), Celaleddin Devvani(ö.1502), Hüseyin Vaiz el-Kaşifi(ö.1504) gibi müelliflerin eserlerinden faydalanmıştır. Ve bu şahısların eserlerini iyi bildiği de bir gerçektir ki, eserde bunun izlerini görmek mümkündür²⁴.

Kınalızâde'nin ahlak kitabı, aynı zamanda bir ahlak felsefesi kitabı, bir beşerî münasebetler kitabı, bir siyaset kitabı, bir terbiye kitabı, bir iktisat kitabı, aynı zamanda ahlakî emir ve yasakların içinde yer aldığı bir ahlak kitabıdır. Ayrıca bu kitap, kendisinden önce yazılmış olan kitapların bir Türkçe tercümesi değildir. Aksine bu kitap İslam ahlakının geleneksel, felsefi ve tasavvufi ekollerinden yararlanarak meydana getirilmiş, dili, üslubu ve tertibiyle ahlaka dair özgün bir eserdir. Kınalızâde bu eseri yazarken, dinî, mantıkî, felsefi, tasavvufî ve hitabî üslupların bütünleşmesinden oluşan bir üslupla ahlakı anlatmıştır. Bir ahlakî meseleyi açıklığa kavuşturmak için ilk önce o meseleyi mantıkî olarak açıklama yönüne gitmiş, sonra dinî naslarla bunu desteklemiştir.²⁵

²³ Kınalızâde, D.A.A, s.208-287

²⁴ bkz. Kınalızâde, A.A., s.79,85,164,171,180,193,253

²⁵ Kınalızâde, A.A., s.253-254

Kınalızâde'nin eserinde dikkati çeken diğer bir unsur, eserde tasavvufî ahlak anlayışının ağırlıklı olarak görülmesidir. Bu eserin başında ahlak felsefesine ait meseleler işlenmiştir. Bunu yaparken felsefeden yararlandığı gibi tasavvuftan da yararlanmıştı. Eser, ahlak felsefesinin anlatıldığı mukaddime bölümünden sonra klasik bir ahlak kitabı hüviyetine bürünmüştür. Fakat bu kitabın mantıkî ve felsefî temellendirme usulüyle diğer klasik İslam ahlakı kitaplarından (diğer İslamî ilimlerde dini temellendirme yöntemini kabul eden eserlerden) ayrıldığını ifade edebiliriz.²⁶

Kınalızâde, bu kitabını kendisinden önce yazılmış olan ahlak kitaplarının yabancı dillerde olması hasebiyle “neden Türkçe bir ahlak kitabı yok?” sorusuna cevaben kaleme almıştır. ‘*Ahlâk-ı Alâî*’ Türkçe yazılmış ilk ahlak kitabıdır ve bu kimlikle meşhur olmuştur.²⁷ Osmanlı'nın son dönemine kadar okullarda ahlak kitabı olarak okutulmuş veya öğrenciler için hazırlanan ahlak kitaplarının ana kaynağı, referans mercii olmuştur.²⁸ “*Ahlâk-ı Alâî*” ilk Türkçe ahlak kitabı olması açısından bizim için önemlidir.

b- Diğer Eserleri:

1. *Ahlâk-ı Alâî*

2. Zemaşeri (1188)nin *Keşşaf* adlı tefsirine, Kadı Adudüddin (1355)in kelama dair *Mevakıf* adlı kitabına, Hasan Çelebi (1482)ye, yine Nasireddin Tusî (1274)nin *Tecrit*'ine ve *Beyzaviye Haşiyeleri* ile Molla Hüsrev (1481)in *Dürer ve Gürer*'ine haşiye.

3. *Kalemiye* ve *Seyfiye* Risaleleri

4. *Vakfa* dair iki risale. Ulemeden Şah Efendi ile birlikte kaleme alınmıştır

²⁶ Kınalızâde, D.A.A., s. 150

²⁷ Kınalızâde, A.A., s.19

²⁸ Kahraman Ahmet, T.D.V İslam Ansiklopedisi ‘*Ahlâk-ı Alâî*’ maddesi, s.15

5. *Kaside-i Bürde*' şerhi

6. *Tabakat-ı Hanefiye*, İmam-ı Âzam'dan başlayıp İbn Kemal'de tamamlanmaktadır.

7. *Türkçe Münşeat*

8. *Müratteb Divanı* vardır. Şiirlerini Türkçe, Arapça ve Farsça yazmıştır²⁹.

Bu eserler arasında bu çalışmaya esas olan *Ahlâk-ı Alâî*'dir. Bu tezimizde ana kavram olan 'sorumluluk bilinci' de bu kitap çerçevesince incelenecektir. 'Sorumluluk bilinci'ni tezimizin ana kavramı olarak seçmemizin sebebi ise, insan davranışlarının temelinde yer alan kavramın 'sorumluluk' olduğu düşüncesidir. Bir insanı harekete geçiren unsur, neye ve kime karşı, nasıl bir sorumluluk bilincine sahip olduğuyla alakalıdır. Biz ilk önce konumuzu daha sağlıklı inceleyebilmek ve okuyanın sahih bir şekilde kavramasını ve anlamasını sağlayabilmek için, bize göre bu konuya temel olan bazı kavramlar hakkında açıklamada bulunmayı uygun gördük. Bu kavramları açıkladıktan sonra '*Ahlâk-ı Alâî*'de sorumluluk bilincini ve boyutlarını inceleyeceğiz. 'Sorumluluk bilinci ve boyutları'nı açık ve net olarak eserde bulamayacağız. Ama bu kavramı temele alarak eseri inceleyeceğiz. Şimdi konumuza temel olduğunu düşündüğümüz kavramları incelemeye geçebiliriz.

I. BİRİNCİ BÖLÜM

KINALİZÂDE ALİ EFENDİ'DE SORUMLULUK BİLİNCİNE İLİŞKİN TEMEL KAVRAMLAR:

1. Hikmet:

Hikmet, Arapça "yargı, görüş belirtmek, ifade etmek, hükmetmek" anlamlarına gelen 'hakeme' fiilinden türetilmiştir. Hikmet kavramı lûgatta,

²⁹ Bağdath İsmail Efendi. *Esmâ'ül-Müellifin*, MEB Yayınevi, İstanbul 1951, s.748

“sağgörüştülük, feraset sahibi olmak; ariflik, bilgelik; felsefe; vecize; mesel; hikmet; asli sebep”³⁰ kelimeleriyle açıklanmıştır.

Süleyman Hayri Bolay, ‘*Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*’nde ‘hikmet’ kavramını ‘bilgelik’ maddesinde açıklamıştır. Bilgelik, Almanca’da karşılığı ‘weisheit’, Fransızca’da ‘sagesse’, İngilizce’de ‘wisdom’, Osmanlıca’da hikmet’tir. Bilgelik, “insan hayatının ve varlıkların değeriyle ve anlamıyla ilgili derin bilgi, eksiksiz bilgidir; derin, bilinmesi güç sebeplere dayanarak bir şeyi açıklamak ve kendini bilmenin bilgisi”³¹dir.

Nihat Keklik ise, “*Felsefenin İlkeleri*” adlı kitabında hikmetin karşılığını bilgelik (sofia)³² olarak veriyor. Aynı kitabın ‘Hikmet Binası’ adlı bölümünde hikmet nedir? sorusuna cevaben de, “hikmet, binanın bütünüdür. Başka deyişle hikmet, düşünce ve ilim binasının kendisidir; felsefe ise, onun çatısıdır.”³³ Diyerek ‘hikmet’i tanımlamıştır.

Keklik’e göre Batı’da ilk devirlerde hikmet sadece Tanrı’ya ait görülüyordu, insanların bunu elde etmesi mümkün olmadığı düşünülüyordu. Ona göre İslam bunun tam aksinedir. Çünkü Kur’an’ın teşvikiyle alimler hakim unvanını alabiliyorlardı. Hikmet, külli bir ilimdir. Bu bilgilerin içinde hem felsefe, hem tıp, hem de diğer bütün ilimler kastedilmiştir. Bundan dolayı astrologlara, tabipler, şairlere de hakim denilmiştir.³⁴

Hikmet, bizzat Kur’an’da ve hadislerde övülmüş bir ilimdir. İslam’ın bu iki ana kaynağın teşvikinden dolayı İslam dünyasında hikmet, bir mazhariyet kaynağı olarak görülmüştür. Bu sebeple İslam düşünürleri filozof isminin yanı sıra, hakim adını da alabiliyorlardı. Oysa daha önce belirttiğimiz üzere, İlkçağlılar kendilerine sofos (Bilge) ismini vermekten kaçınıyorlar ve bunun yerine filozof unvanını kafi

³⁰ Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s.185-187

³¹ Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, 6. Baskı, Akçağ Yay., Ank. 1996, s.42

³² Keklik, Nihat, *Türk-İslam Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1996, s.2

³³ Keklik, Nihat, *age.*, s.55

³⁴ Keklik, Nihat, *age.*, s.7-9

görüyorlardı. Anlaşıyor ki İslam dünyasında hikmetin kapıları, akıl sahibi olan ve isteyen herkese açık tutulmuştur. Bu da felsefi ve ilmi düşüncenin İslam dünyasında süratle yayılmasına zemin hazırlamıştır.³⁵

Kınalızâde ise, bu kavramla ahlakı kastetmiştir. Şimdi Kınalızâde Ali Efendi 'hikmet'i nasıl açıklamış onu görelim.

a. Amelî Hikmet:

Amelî hikmetin cinsi mutlak hikmet (edebin kendisi)dir ki, kemal itibariyle amelî ve nazari hikmete şamildir³⁶.

Kınalızâde'ye göre 'hikmet', nazari ve amelî olmak üzere ikiye ayrılır. Nazari hikmet bizim güç ve irademizin tesiri olmayan harici varlıklardan bahseder. Zira bunu elde etmenin yolu tetkik ve incelemeye bağlıdır.³⁷

İkincisi amelî hikmettir. Bu bizim güç ve irademizin tesiri altında olan harici varlıklardan bahseder. Amelin nasıllığından bahsettiği için amele nispet edilir³⁸. O halde amelî hikmet bir ilimdir ki, bunda fertlerin fiilleri, amelleri ve insan nefsi konu edilir. Hangi amel salih ve makbuldür ki, onu elde etmek insan nefsinin hakiki saadeti elde etmesine sebeptir? Hangi amel fasit ve çirkindir ki, ona sahip olanlar dünyada ve ahirette zararda olurlar?³⁹ Amelî hikmet, kişinin sergilemiş olduğu davranışların toplum ve kendisi için faydalı olacak kuralların uygulanmasını ve görevlerin yerine getirilmesini ister.

Birinci kısmın faydası şudur: Varlıkları ve hakikatleri tanımak, eşyanın mahiyetini ilimle bilmektir ki, şahsa dünyada kemali, ahirette de hakiki saadeti⁴⁰ sağlar. Birinci kısımdan kasıt felsefede hikmet diye bilinen kavramdır.

³⁵ Keklik, Nihat, *age.*, s.9-10

³⁶ Kınalızâde, A.A., s.28

³⁷ Kınalızâde, A.A., s.29

³⁸ Kınalızâde, A.A., s.29

³⁹ Kınalızâde, A.A., s.29

⁴⁰ Kınalızâde, A.A., s.30

Kınalızâde kitabında fazlaca yer tutacağını söylediği ameli hikmeti, ilm-i ahlak, ilm-u tedbir'il-menzil (aile ahlakı) ve ilmu tedbiri'l-medine (devlet ahlakı)⁴¹ olmak üzere üçe ayırmıştır.

Hikmetin meşhur tarifi şöyledir: Hikmet, harici varlıkları ilk planda ne halde ise, o hal üzere bilmektir⁴². Bu tarif kendine şamil değildir. Bazı filozoflara göre: Hikmet, insan nefsinde ilim ve amelin meydana gelmesi ve insan nefsinin bu iki yönden kemal mertebesine ulaşmasıdır. Nasrettin Tusi'nin '*Ahlak-ı Nasrî*'de 'hikmet'i şöyle tarif edilmiştir. "Hikmet, eşyayı layık ne ise öyle bilmektir; ef'ali layık ne ise öyle kılmaktır."⁴³ Özetle diyebiliriz ki, hikmet, bir şeyin aslına vukufiyet sağlamaktır. Şimdi nazari hikmeti inceleyebiliriz.

b. Nazarî Hikmet:

Nazarî hikmetin tanımı 'ameli hikmet' bölümünde verilmişti. Bu bölümü de nazari hikmetin kısımlarını vererek bitirmeyi düşünüyoruz. Kınalızâde'ye göre nazari hikmet üç kısma ayrılır.

Birinci kısım, "Hariçte ve zihinde cismanî bir maddeden uzak olan varlıklardır. Cenâbı Hak, mücerret akıl ve ruh gibi... cisimden, (heyûlâdan) maddeyle birleşmekten uzaktır. Bunlardan bahseden ilme ilahî ilim (İlm-î İlahî) denilir. Zira cismin maddesi sefil ve noksandır. Bahislerin en şerefisini içine aldığından bu ilme (ilâhî ve yüce) demek uygundur."⁴⁴

İkinci kısım ise, zihinde maddeden uzak, fakat hariçte maddeye muhtaç olan varlıklar. Küre, üçgen, dörtgen gibi varlıkları inceleyen ilimdir. Bu ilimler: Heyet(yıldızlarla ilgili hesap); hendese(geometri); hesap(cebir); musikidir⁴⁵.

⁴¹ Kınalızâde, A.A., s.32-33

⁴² Kınalızâde, A.A., s. 28

⁴³ Kınalızâde, A.A., s.28

⁴⁴ Kınalızâde, A.A., s.31

⁴⁵ Kınalızâde, A.A., s.31-32

Üçüncü kısım; “Zihinde ve hariçte maddeye muhtaç olanlardır. Bundan bahseden ilme “İlm-i Tabii” veya “İlm-i Esfel” denir. Zira tabiat, hareket ve sukûnun başlangıcıdır. İşte bu ilim bundan bahseder. “İlm-i Esfel” denmesinin sebebi de, hariçte ve zihinde eksik olan maddeye muhtaç olmasından dolayıdır.”⁴⁶ Bu bölümde nazari ve ameli hikmeti verdik ama nazari ve ameli ahlak ile ilgili doğrudan doğruya bir açıklamaya gitmedik bunu ahlaki anlatacağımız bir sonraki bölüme bıraktık. ‘Ahlak’ bölümünde bunu işlemeyi daha uygun gördük. Kınalızâde hikmeti yedi bölüme ayırmıştır: 1- zeka, 2- çabuk anlama, 3- zihin duruluğu, 4- kolay öğrenme, 5- doğru düşünme, 6- belleme, 7-düşünmedir.⁴⁷ Bunlar aklı yeterlilikle ilgili kavramlardır. Aklın kemal düzeyiyle alakalıdır.

2.Ahlak:

İnsanlar, ahlaki genelde “nasıl yaşanacağı veya nasıl yaşanması gerekiyor?”⁴⁸ sorularının karşılığı veya kendi kabul ettikleri ahlak ilkesinin bir ifadesi⁴⁹ olarak tanımlamışlardır. Süleyman Hayri Bolay ‘ahlak’ı sözlüğünde: İnsan topluluklarınınca zamanla benimsenen, fertlerin birbirleriyle aile, toplum, devlet ve bütün insanlarla ilişkilerini düzenleyen kurallar, ilkeler ve inançlar bütünü, kişiler veya gruplarca benimsenen eylem kurallarının tamamı⁵⁰ olarak tanımlamıştır. Bu tanımdan da anlaşıldığı üzere ahlak, insanların toplumsal hayatlarının düzenini sağlamak için oluşturdukları bir olgudur. Ahlak, sosyal hayatında insanın nasıl bir yaşam süreceğini belirleyen, failin de, mefulün de güvenli ve mutlu bir hayat sürmesini sağlayan bir olgudur. Bu açıdan ahlak, tarih boyunca insanlar için vazgeçilmez bir olgu olmuştur. Bu girişten sonra ahlakın lügatî ve terimsel olarak ne anlama geldiğini açıklamanın zamanı gelmiştir.

Ahlak, Arapça ‘halaka’ fiilinden türetilmiştir. Bu kelime ‘yaratma’ manasına gelir. Ahlak, ‘hulk’ kelimesininin çoğuludur, ‘halk’ çoğullukla insanların

⁴⁶ Kınalızâde, A.A., s.32

⁴⁷ Kınalızade, A.A., s.97-98

⁴⁸ Mutahhari, Murtaza, *Felsefe Dersleri 2*, İnsan Yay. İst. 1999, s.153

⁴⁹ Topçu, Nurettin, *Felsefe*, Dergâh Yay., İst. 2002, s.82

⁵⁰ Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefi Terimler ve Doktrinler Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara 1996, s.4

fiziki yapısı için kullanılmıştır, 'hulk' ise, insanın manevi yapısı için kullanılmıştır.⁵¹ Arapça'da, "huy, yaratılıştan gelen özellikler; karakter, yapı, mizaç"⁵² anlamlarına gelir. "Ahlak" veya "ahlak bilimi" Türkçe'de batı dillerindeki "moral" (morals) kavramına karşılık olarak kullanılır. Moral kavramı Yunanca'daki "ethos" kelimesinin Cicero(M.Ö. 106-M.Ö.43) tarafından Latince'ye uyarlanmış halidir. Ethos sözcüğünden türetilmiş olan "etik" ise, *öznel* yönüyle bireyin niyet, anlayış ve tutumunu, *nesnel* yönüyle de ahlak, töre ve alışkanlıkları niteler. Her iki yönü kapsayacak tarzda *etik ethosun, ahlaki olanın bilimidir.*⁵³

Ferit Devellioğlu 'Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat'ında 'ahlak' maddesinde ahlaki, insanlarda bulunan ruhi ve zihni haller; iyilik etmek ve fenalıktan çekinmek için lazım gelen usul ve kaideleri öğreten ilim olarak tanımlamıştır.⁵⁴ Böylelikle 'ahlak'ın, sözlük anlamını vermiş olduk. Şimdi 'ahlak'ın terim anlamını anlatalım.

Ahlak, Almanca'da 'Moral'; Fransızca'da 'Morale'; İngilizce'de 'Morals' kelimeleriyle karşılanmıştır. Bedia Akarsu *Felsefe Sözlüğü*'nde ahlaki şöyle tanımlıyor:

"1. a- Belli bir dönemde belli insan topluluklarınca benimsenmiş olan, bireylerin birbiriyle ilişkilerini düzenleyen törel davranış kurallarının, yasalarının, ilkelerinin toplamıdır.

b- Çeşitli toplumlarda ve çağlarda kapsamı ve içeriği değişen ahlaksal değerler alanıdır.

2. Bir kişi ya da bir insanın öbeğince benimsenen eyleme kurallarının toplamıdır.

⁵¹ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, "hük" maddesi, Darü'l Sadr, İlk Basım, Beyrut 1990, C. X., s. 84-92,

⁵² Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yay., İst., Aralık 1995, s.245

⁵³ Çilingir, Lokman, *Ahlak Felsefesine Giriş*, Elis Yayınları, Ankara 2003, s.12

⁵⁴ Devellioğlu Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lâgat*, "ahlâk" maddesi, Aydın Kitabevi, Ankara 2001, s.17

3. Ahlaksal olan şeylerle bağlantısı olan bir(tek kişinin, bir ulusun, bir topluluğun, bir çağın) görüşler dizgesidir.

4. Felsefenin bir dalı olarak:

a- Ahlak üzerine kavramsal öğretiler.

b- İnsanların kişisel ve toplumsal yaşamdaki ahlaksal eylemlerine ilişkin sorunları inceleyen felsefe öğretileri.”⁵⁵

Ahlakın lügatî ve terimsel anlamını verdikten sonra buna bağlı olan ahlak ilkesinin tanımını vermek yerinde olacaktır.

Ahlak ilkesi, “1. a- (Genellikle) Ahlaksal olanın temel ilkesi;

b- Tek tek kişilerin ahlaksal eylemlerdeki ilkedir.

2. Ahlak eylemlerinde istenci belirleyen ilke: haz(hazcılık), mutluluk(mutçuluk), yarar(yararcılık), ahlak yasası karşısındaki saygı-ödev bilinci(Kant vb.)⁵⁶ gibi anlamlara gelmektedir.

Teorik anlamda ahlak felsefesi (etik) ise: “Bir davranışın iyi veya kötü olduğu yargısına nasıl varıldığını inceler. Ahlak felsefesi insanı, onun tutum, tavır ve davranışlarını gerek ferdî gerekse toplumsal sahada inceleme konusu yapar. İnsan eylemlerinde etkin olan istek ve arzuları ve nihayet onların arkasında duran niyet ve amaçları sorgular. İyinin-kötünün, erdemli ve erdemsizin ne anlama geldiğini belirleyerek genel ilkelere varmaya çalışır. Sonra da ortaya konulan bir ilkenin her bir ahlakî olgu için zorunlu bağlantılar içerip içermediği, genel geçer bir ilke olup olmayacağı araştırılır. Böylece etik, felsefî bir disiplin olarak, ahlakî olanın eleştirel tarzda aydınlatılması ve nitelendirilmesi anlamına gelir.”⁵⁷

⁵⁵ Akarsu Bedia, *Felsefe Sözlüğü*, Savaş Yay., 3. Baskı, Ank. Eylül 1984, s.18

⁵⁶ Akarsu Bedia, *age*, s.18

⁵⁷ Çilingir, Lokman, *Ahlak Felsefesine Giriş*, s.12

Ahlak insan davranışlarını inceleyen bir bilimdir. Psikoloji gibi insan davranışlarını nörolojik açıdan ele almaz. Bu davranışların nasıllığını inceler. Buru yaparken de felsefenin bir kolu olan ahlak, felsefenin ilkelerine bağlı kalarak insan davranışlarını ele alır. Genel kabule göre ahlak ilmi iki büyük kısma ayrılır: Bunlar nazari ahlak, ameli ahlakır.

Nazarî ahlaka, teorik ahlak veya ahlak felsefesi de diyebiliriz. Burada incelenen başlıca meseleler, insan hareketlerinin gayesi yani hayır, şer, saadet, kemal amacına ulaşmak, ahlakta yükümlülüğün mahiyeti, vicdan, vazife kavramı ve bunları açıklayan çeşitli felsefi sistemlerdir.⁵⁸ Ayrıca teorik ahlaka, hareket kaidelerimizin kendisinden çıkarılacağı ahlâkî ilkeyi araştıran ve bunun münakaşalarını yapan⁵⁹ ahlakın bölümüdür diyebiliriz. Nazarî ahlakı;

- 1-Fillerimizin kanunu; sorumluluk teorisi,
- 2-Fillerimizin sebepleri; hürriyet teorisi,
- 3-Fillerimizin gayesi; olguluk teorisi olmak üzere üç bölüme ayrabiliriz.

Amelî ahlak ise bir ferdin kendine ve kendinden başkalarına ait vazifeleri ve ilişkileri bu kısmın konusunu teşkil eder. Ahlaki gayenin gerçekleşmesi için kullanılacak vasıtaların özel durumlara göre belirtilmesi ve açıklanması bu kısımda yapılacaktır. Burada şahsi ahlak, aile ahlakı, sosyal ahlak, medeni ve siyasi ahlak gibi meseleler söz konusu edilir.⁶⁰ Amelî ahlakta, teorik ahlak tarafından elde edilen ahlak ilkesinin, insanın çeşitli yaşayış alanlarında ne şekilde tatbik edileceğini inceleyen ahlak bölümüdür. Amelî ahlak;

1. Kişi veya gayeye ait görevler,
2. Topluma ve hükümete ait görevler,
3. Vatan ve insanlığa ait görevler(Tabi ekol)⁶¹.

⁵⁸ Pazarlı, Osman, *İslam'da Ahlak*, Remzi Kitabevi, İst. 1993, s. 35

⁵⁹ Topçu, Nurettin, *Age.*, s. 89

⁶⁰ Pazarlı, Osman, *age.*, s. 35

⁶¹ Bertrand, Alexis, *Ahlak Felsefesi*, Çev: Salih Zeki, Seba Yay., Ankara 1999, s.16

Sakat ve muhtaç bir yoksula yardım etmek hayır işlemektir. Muhtaçlara, yoksullara ve komşulara yardım, çevredeki hayır derneklerinde çalışmak, mahallede kimsesiz ve fakir aileleri korumak gibi durumlar ameli ahlakın konusudur. Fakat aslında bu hayır nedir? Neden bazı işler hayır, bazıları şer olur? İşte burada hayrın mahiyeti problemi meydana çıkar ki bu da nazari ahlakın konusudur.⁶²

Osman Pazarlı *İslam'da Ahlak* adlı kitabında, nazari ve ameli ahlakı anlattığı bölümde İslam ahlakçılarının nazari ahlak alanında yeterince inceleme ve araştırma yapmadıkları yönünde eleştiri getiriyor. İslam ahlakçılarının, gençleri ve insanları faziletli ve ahlaklı yapmaya yönelik öğütler (Ahlâk-ı Alâî gibi) ve insan ruhunun ve melekelerinin açıklanmasından sonra faziletler anlatılmaya başlandığı daha çok Aristoteles ve Eflatun'un etkisinde olan eserler (İbni Miskeveyh gibi) kaleme almışlardır. Gazali bunu aşmaya çalışsa da Kur'an Ayetlerinden deliller getirmek suretiyle bunu başaramamıştır. İslam ahlakçılarının Kur'an ve sünnette beyan olan emirleri yeterli sayarak nazari ahlak konularına girmediklerini söylemiştir. Bunun sebebi ona göre Kur'an'da nazari ahlakla ilgili ayetlerin az ve dağınık olmasıdır. Ona göre gerçekte İslam'da nazari ahlakın büyük bir önemi ve yeri vardır. Kur'an'ın asıl ruh ve manasına nüfuz edildiği zaman nazari ahlakın temel kavramları hakkında ilmî ve felsefî hakikatleri ifade eden esaslar konulduğu görülecektir.⁶³

İnsan davranışı ve davranışın altında yatan süreçleri bilimsel olarak inceleyen çalışma alanı⁶⁴ olan psikoloji ile ahlakın arasındaki farkları vererek bazı filozofların ahlak anlayışlarını anlatmaya geçebiliriz.

Psikoloji ile ahlakın karşılaştırmasını maddeler halinde vermek okuyucu açısından daha iyi olacaktır.

a) Ahlakın psikoloji ile birleştiği saha, sadece irade olayları sahasıdır. Çünkü ahlakın olayları, iradeli hareketlerdir. Zeka ve duygular sahasındaki ruhsal yaşayışımız, ahlakın konusunu ilgilendirmez.

⁶² Pazarlı, Osman, age., s.35

⁶³ Pazarlı, Osman, age., s. 37-38

⁶⁴ Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İst. 1999, s. 35

b) Psikoloji değerler vermez; hürriyetimizin sade varlığını araştırır; değerini ve çevrilmesi icap eden sahalari belli etmek onun işi değildir. Halbuki ahlakta idealin sahasını araştırmak gayedir.

c) Psikoloji, irademizin seçtiği hareketler arasında, onlara değer vermek suretiyle, ayrımlar yapmaz. Ahlak ise iyi ve kötü hareketleri değerlendirerek birbirinden ayırır.

d) İç yaşayışımızın olduğu gibi anlatılması psikolojinin işidir. Ondaki düzen hali veya anarşik yani düzensiz durum, ahlakın araştırmalarına konu olabilir.

e) Psikolojide olayların mutlaka içsel halde tanınmaları zorunlu değildir; nesnel yöntemlerle de iç hayatımızı tanıyabiliyoruz. Ahlakta ise iç hayat dışımıza karşı koyulduğundan, ahlakın olaylarını ancak içsel halde, öznelliklerini kaybetmeden tanımamız zorunlu oluyor. Aksi halde değer yargıları ortadan kalkıyor ve hareket, ahlakî karakterini kaybediyor.⁶⁵

Aralarındaki bu farklılardan dolayı ahlak, psikolojiden ayrılmaktadır. Biraz evvelde belirttiğimiz gibi bazı filozofların ahlak anlayışlarını anlatmaya geçebiliriz.

a-Sokrates(M.Ö 469-399)in Ahlak Anlayışı:

Sofistlerin bilgi anlayışı bireyi göreceliğe götürmüştür. Onlara göre her şeyin ölçüsü insan idi. Sokrates ise sofistlerin tam tersine tümel bir doğrunun bulanabileceğine inanırdı. Sokrates sofistler gibi, toplumca kabul edilmiş gelenek ve adetler, töreler üzerine düşünmüştür. Ama onun göz önünde bulundurduğu, sağlam, herkes için geçerli olan bilgiye varmaktı. Sokrates, sofistler gibi din-gelenek otoritesine gözü kapalı bağlanmamakla birlikte akla, düşüncenin objektif değerine, bireylerin üstünde bir normun bulunduğuna sarsılmaz bir inancı vardı. Sokrates'i ilgilendiren sadece 'doğru yaşayış hangisidir?' sorusudur. Tabiat felsefesiyle hiç uğraşmamıştır, kavramsal doğruyu araması da sırf ahlak kaygıları yüzündendir.

⁶⁵ Topçu, Nurettin, age., s. 83-84

‘İnsanın ahlakça kendini yetiştirilmesi ile bilim aynı şeydir. Araştırmalar sonunda bulunacak tümel doğru, ahlâk bilincine açıklık ve güven sağlayacaktır.

Sokrates’in bütün düşüncesi, bütün çalışmaları böylece, ahlâka yönelmiştir. Bu ana-konuda çıkış noktası da “erdem ile bilginin özdeş, aynı olduğu” görüşüdür. Bütün erdemler doğrudan doğruya bilgeliğe ya da bilgiye dayanırlar, daha doğrusu bilgi ile birliktedirler; çeşitli erdemler olduğu tasavvuru da sadece bir görünüşdür, aslında sadece tek bir erdem vardır. Bütün insanlarda erdeme karşı aynı yatkınlık bulunması gerekir. Önemli olan bu yatkınlığın iyi bir öğrenimle, eğitimle geliştirilmesidir.’⁶⁶

“Sokrates’e göre bilgi insanı doğru eyleme, bilgisizlik de insanı yanlış eyleme götürdüğünden, *kendini tanıyan insan kendine yarayanı[yarayanı] yapacak, kendini tanımayan ise kendi zararına olanı yapacaktır.* Bilgi böylece bütün ahlakî eylemlerimizin kaynağıdır, bütün yanlış eylemlerin temeli de bilgisizliktir.”⁶⁷

b-Eflatun(M.Ö. 428/7-348/7)un Ahlak Anlayışı:

Eflatun’un felsefesi aslında etik’ten başka bir şey değildir. Sokrates’ten aldığı ahlak düşüncesini geliştirmiş ve kendine has bir ahlak anlayışı ortaya çıkarmıştır. Eflatun’un ahlak anlayışı da, bütün Yunan etik’i gibi, eudaimonisttir: En yüksek iyilik mutluluktur.⁶⁸ Şu anlamda ki, iyeliği gerçek mutluluğu oluşturan en yüksek insan iyisinin kazanılmasına doğru yönelmiştir. İnsanın en yüksek iyisinin onun aklî ve ahlakî bir varlık olarak kişiliğinin gerçek inkişafı, ruhun doğru gelişimi, yaşamın genel uyumlu mutluluk olduğu söylenebilir. Bir insanın ruhu olması gerektiği durumdaysa, o zaman o insan mutludur.⁶⁹

⁶⁶ Akarsu, Bedia, *Ahlak Öğretileri I*, s. 24-25

⁶⁷ Akarsu, Bedia, *age.*, s. 25

⁶⁸ Akarsu, Bedia, *age.*, s. 76

⁶⁹ Copleston, *Felsefe Tarihi Yunan ve Roma Felsefesi C. I. 'Platon'*, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yay., İstanbul 1995, s. 83

Eflatun'un ahlakında üç önemli nokta vardır: 1. Ahlâkî eylemlerimizin son ereği, ya da en yüksek iyi; 2. iyinin tek kişide gerçekleşmesi ya da erdem; 3. iyinin topluluk hayatında gerçekleşmesi ya da devlet⁷⁰ tir.

Eflatun her şeyden önce erdem ve iyi kavramlarını tanımlamakla ve insanlarla mutlu olmanın yolunu öğretmekle uğraşmıştır. Bu bakımdan Sokrates'in felsefesini sürdüren bir filozoftur. Sokrates de bütün insan çabalarının en yüksek ve son konusu, ereği olarak iyiyi göstermiştir. Sokrates için iyinin insanı mutluluğa götüren, insanın mutluluğuna yarayan şeyden başkası olmadığını söylemiştir. Eflatun'da da Yunan ahlak öğretilerinde olduğu gibi, en yüksek ahlaki ödev sorusu, en yüksek iyi sorusu ile, bu da mutluluk sorusu ile bir arada gidiyordu. 'Mutluluk iyiye sahip olmaktır, iyi de herkesin istediği bir şeydi. Burada şunları belirtiyor Eflatun: Herkes sürekli olarak iyiyi elinde bulundurmaya çabalar; işimize yaramazsa, bizi mutlu yapmazsa hiçbir bilimin değeri yoktur.' Eflatun iyinin hoşla karıştırılmasını ya da ahlaki haz ve fayda ile temellendirmeyi kötü görmesi bu düşüncesiyle çelişmez. Çünkü mutluluk haz ve fayda ile aynı şeyler değildir(Euthyphron 228 v.d).⁷¹

Eflatun *Theaitetos* diyalogunda kötülüğün ortadan kalkmayacağını dünyada devamlı varolacağı görüşündedir: "Fakat kötülük ortadan kalkmaz Theodoros. Zira daima iyiye karşılık bir şey bulunmalıdır. Fakat aynı zamanda kötülüğün tanrılar arasında bir yer bulmasına da imkan yoktur; kötülük ölümlü tabiatlar ve şu topraklar üstünde hükmünü yapar. Bu da gösteriyor ki, buradan mümkün olduğu kadar çabuk yukarılara kaçmaya uğraşmalı. Fakat bu kaçış Tanrıya elden geldiği kadar benzemekle olabilir; Tanrıya benzemek ise gerçek zeka keskinliği ile birlikte adalet ve dinliliğe sahip olmak demektir." (Theaitetos 176 a) Ayrıca Eflatun erdem ve kötülük hakkında doğru bir fikir edinmenin hiç de kolay olmadığını⁷² *Theaitetos* diyalogunda söylemiştir. Eflatun'a göre 'doğruluk'un ne olduğuna gelince doğruluk Ona göre; hem kendisi, hem de verdiği sonuç iyi olan şey, mutlu olmak isteyen için aradığı şeydir(Devlet 358 a)⁷³. Ona göre; doğruluktan da üstün bir şey varsa o da

⁷⁰ Akarsu, Bedia, age., s.76; Hüsamettin Erdem, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Konya 1998, s.176

⁷¹ Akarsu, Bedia, age., s.76-77

⁷² Eflatun, *Theaitetos*, Çev. Macit Gökberg MEB Yay.,İst. 1997, s.90

⁷³ Eflatun, *Devlet*, Çev. Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, Remzi Kitabevi, İst. 1985, s.49

iyiliğin kendisidir(Devlet 504 e)⁷⁴. Eflatun'a göre kötü insan ise, mutsuz insandır(Devlet576 c)⁷⁵ kötülük insanın yaratılışında vardır⁷⁶.

Eflatun'un düşüncesinde devlet önemlidir. Çünkü devlet nasıl doğru olursa, insan da o türlü doğru olur(Devlet 441 d)⁷⁷. Eflatun'un düşüncesinde devlet ve insan için önemli olan dört erdem vardır: Bilgelik, yiğitlik, ölçü, doğruluk ve adalet.⁷⁸

Eflatun'un düşüncesinde evrende de idea'lar dünyası, ruh dünyası ve cisimler dünyası vardır. Eflatun, bu üç dünyayı *Kanunlar* diyalogunda karşılaştırır. Cisimler dünyasında idea'ların – ya da aklın – egemenliği ruhun aracılığı ile olur. Ona göre insan ruhu Tanrılardan sonra ikinci değerli şeydir, akli değerli kılında ruhtur.⁷⁹ Devlet'te düzen varsa bireyin ruhu da düzenli oluyordu, bunun gibi devletin kendisi de kosmos'u yansıtmalıdır. Çünkü kosmos öncesiz-sonrasız bir düzeni dile getirir. Eflatun'a göre, yıldızları gözlemekle, gökyüzünde her şeyin mutlak kanunlara bağlı olduğunu görür ve böylece bütün evrendeki düzen ve güzellik idea'sına ulaşırız. Bundan böyle kanun kavramını da, en iyi şekilde, yıldızlar dünyasının kanunluluğunda kavrayabiliriz. İşte insanların yeryüzünde kurdukları devlet için de, gökyüzünün bu düzeni bir örnek olarak alınmalı, bu devlette de yıldızlar dünyasının kanunları çeşidinden kanunlar egemen olmalıdır. Öyleyse devlet de evreni yansıtacaktır. Orada da erdem bütün bölümlerin birbiriyle uyuşmasında, uyumunda ve bütün bunların *bütünün* ereğine bağlı kılınmasındadır."⁸⁰

Eflatun'da adalet düşüncesi fevkalade önemlidir. "Nitekim, büyük adam olmak isteyen kendini ve sahip olduğu şeyleri değil, ister kendiden ister başkasında ortaya çıksın, adaleti sevmelidir."⁸¹ Eflatun'un adalete vermiş olduğu bu önemin aynısını Kınalızâde Ali Efendi'de görmek mümkündür.

⁷⁴ Eflatun, age., s.191

⁷⁵ Eflatun, age., s.262

⁷⁶ Eflatun, *Yasalar I*, Çev. Candan Şentuna, Saffet Babür, Kabalıcı Yay., İst. 1998, s.134

⁷⁷ Eflatun, *Devlet*, s.131

⁷⁸ Eflatun, age., s.117-122

⁷⁹ Eflatun, *Yasalar*, s. 129

⁸⁰ Akarsu, *Bedia*, age, s.89

⁸¹ Eflatun, age., s.134

c- Aristoteles(M.Ö. 374-322)in Ahlak Anlayışı:

Aristoteles'in ahlaki gayeci ve mutçudur.⁸² Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* adlı kitabında her şeyin iyiyi arzuladığını ve bunu gaye edindiğini şu ifadelerle anlatmıştır: "Her sanat ve araştırmanın, aynı şekilde her eylem ve tercihin de bir iyiyi arzuladığı düşünülür; bu nedenle iyiyeye her şeyin arzuladığı şey diye yerinde dile getirdiler. Gene de amaçlar etkinliklerin kendileridir, kimi amaçlar da bunlardan ayrı bazı eserlerdir. Amaçlar eylemlerden ayrı eser olanlardan, eser doğal olarak etkinliklerden daha iyidirler. Eylemler, sanatlar ve bilimler pek çok olduğu için amaçlar da pek çoktur."⁸³ Kendinden önceki Grek düşünürleri gibi Aristoteles'te mutluluğu gaye edinmiştir. Aristoteles'e göre mutluluğu ve iyiliği sağlayan gayeyi gerçekleştirebilecek olan ilim ancak siyasettir.⁸⁴ Aristoteles'te haz, zenginlik gibi şeylerin iyi olamadığını düşüncesindedir.⁸⁵ Onda mutluluğun kendisi gaye ve kendine yeter şey olarak gözükmektedir. Mutluluğu araştıran Aristo, mutlu bir hayatın insanın yeme içme gibi eylemlerinde değil de, insanı belirleyen ve insani eylemlerde etkin unsur olan akla uygun hareketlerle mümkün olduğunu düşünmektedir.⁸⁶

Aristoteles, insan için iyiyi, dış iyiler, ruhla ve bedenle ilgili iyiler olmak üzere üçe ayırır, ruhla ilgili olanları en kamil iyiler olarak kabul etmiştir. Böylece mutluluk, ruhun fazilete uygun bir faaliyetidir. Eğer birden fazla fazilet varsa, en yüksek ve en kamil olanına uygun hareket, mutluluk olur.⁸⁷ Bundan sonra Aristo faziletleri açıklamaya geçer. Bunu yaparken de insan ruhunun özelliklerini açıklama yoluna gitmiştir. Aristoteles insanı, akıl tarafı ve akıldan mahrum taraf olmak üzere iki yönlü olarak açıklamıştır. Akıl da faal akıl ve münfail akıl olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Faal akıl muhakeme yapabilen akıldır. Münfail akıl ise boyun eğen akıldır. Buna paralel olarak Aristoteles faziletleri de ikiye ayırmıştır: 1. Düşünce faziletleridir ki bunlar, 'bilgelik' ve 'doğru hüküm verme' gibi aklın faziletleridir. Biz bunlara kısaca 'hikmet' diyebiliriz.

⁸² Kılıç, Recep, *Ahlakın Dini Temeli*, TDV. Yay. S.17-19

⁸³ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, Çev. Saffet Babür, Ankara 1998, s.1(1094 a)

⁸⁴ Aristoteles, *age.*, s.2(1094 b)

⁸⁵ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, s.4(1095 a)

⁸⁶ Aristoteles, *age.*, s.12(1098 b)

2. Karakter veya ahlak faziletleridir ki bunlar da 'cömertlik' ve 'ölçülülük' gibi ruhun arzulayan, isteyen kısmının faziletleridir. Düşünce faziletleri eğitim ile, karakter faziletleri de alışkanlıkla elde edilir.⁸⁸

Karakter faziletleri, bizde doğuştan, fitrî olarak bulunmaz. Ancak bu faziletlerin elde edilmesi, tabiatımıza aykırı değildir. İnsan da bu faziletleri elde edebilecek kabiliyet doğuştan vardır. İnsan bu faziletleri çalışarak zamanla elde eder. Bu elde edimlerin sonucunda insan bir alışkanlık kazanmış olur. İşte bizde bu alışkanlıktan doğan sabit halin adı fazilettir. Faziletin elde edilmesinde haz ve elem önemli bir rol oynar. Çünkü Aristoteles için faziletli insanın özelliklerinden birisi, o kişinin dürüst davranışlarda bulunmaktan haz duymasıdır. Diğeri ise, haz ve elem arasında nasıl tercih yapacağını bilmesidir. Demek ki, karakter fazileti, insanın tercihlerine ait kendisinde yerleşmiş bir huydur. Bu huy, bir kural tarafından tayin edilen 'bize bağlı orta olanı' tercih edip, icrâ etme huyudur. Bu orta (mean), biri aşırılık, öteki eksiklik olan iki kötülüğün ortasıdır. Yani fazilet orta yolun tutulmasıdır. Fazilet, biri aşırılık diğeri eksiklik olan iki kötünün ortasıdır. Ona göre iyi bir çeşit, kötü ise çeşittir.⁸⁹

Karakter faziletleri insanın his ve fiilleriyle ilgilidir. Aristo'ya göre insan, ancak ihtiyari olarak yaptığı fiillerden sorumlu tutulabilir. Eğer insan harici bir zorlama altında veya bilgisizlikten dolayı bir fiil işlerse, bu insanı sorumlu tutmak, övmek veya yermek mümkün olmaz. Netice olarak zorla yapılan, kişinin tercih ederek yapmadığı, sebebi onun dışında olan fiilden ve bilgisizlikten dolayı ortaya çıkan fiilden dolayı insan sorumlu olamaz. Görülüyor ki, Aristo'ya göre karakter faziletleri, insan ruhunun akla itaat eden, arzu ve istek duyan kısmına aittir. Bu faziletler, insanın düşünüp taşınarak tercih ettiği fiilleri ile bu fiillerine hakim olan hislerinde orta olanı bulma istidadıdır. İnsan fiilleri belli bir uyum ve ahenk içinde gerçekleşir. Buna göre faziletli insan, fiillerinde aşırılık ve eksiklikten kaçınan; orta olanı tercih eden insandır. Oysa bu orta kişilere göre belli oranlarda değişmektedir.

⁸⁷ Aristoteles, *age.*, s.12(1098 b)

⁸⁸ Aristoteles, *age.*, s.22-23(1102b-1103a)

⁸⁹ Aristoteles, *age.*, s.28-40(1105a-1109b)

Bu sebepten filozofumuz, ortamın doğru bir kural tarafından belirlenmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁹⁰

Aristoteles, ruhun ilmi yetisinin faziletine ‘bilgelik’ tir. Bu aklın delillerle bir şeyleri ispat yani muhakeme ve akıl yürütme yeteneğidir. Ona göre bilgelik ilimlerin en kesinidir. Bilge yalnızca ilkelere dayanan şeyleri bilmekle kalmamalı, ilkeler konusunda da doğruyu bulmalıdır. Ona göre bilgeliğin bir özelliği olan akılı başındalık kendi hakkında şeyler tek tek iyi bakmaktır. Erdem, akılı başındalığa uygun bir huydur. Aristoteles’e göre, tartarak insan için gerçekleştirilebilir en iyi şeyi gözetken kişi mutlak anlamda iyi düşünüp taşınandır. Tıp nasıl insanda sağlığı ortaya çıkarıyorsa, bilgelikte mutluluğu ortaya çıkarır. Nitekim erdemın bütünüün bir parçası olduğu için ona sahip olmakla ve eylemekle mutluluk sağlanır. Aristoteles’e göre, ahlak faziletlerindeki ortayı tayin eden doğru kuralı bize veren, ahlaki basirettir. Akılı başındalık, ruhun düşünüp irade melekesinin faziletidir. Böylece ahlaken faziletli insan, aklın koymuş olduğu genel prensipleri, özel durumlara nasıl uygulayacağını bilen, akılı başında kişidir.⁹¹

Bizdeki en iyi, en değerli şey, akıldır. Demek ki mutluluk, aklın faziletine uygun bir faaliyettir. Bu faaliyetin, derin düşünmek özelliği vardır. Görüldüğü gibi Aristoteles’in ahlaki akılla temellendirilmiş bir ahlaktır. Akıl bir taraftan metafizik ve matematiğin konusu olan değişmez ve zorunlu en yüksek kanun ve hükümleri doğrudan doğruya kavrar ve ilk prensipleri elde eder. Aklın bu faaliyetinde insan, mutluluğun kemaline ulaşır. Diğer taraftan akıl, olumsal ve değişebilir insan eylemleri üzerinde düşünüp, insana ‘doğru olan ortayı’ gösterir. Başka bir ifadeyle, nazari yönüyle ahlakî ilk prensipleri tespit eden akıl, pratik yönüyle de bu prensiplerin özel durumlara nasıl tatbik edileceğini insana göstermektedir.”⁹²

“Aristoteles’e göre bilim başlıca üç çeşittir: kendi kendisi için araştırıldığında teoriktir; davranışlarımız için kurallar koymak üzere araştırıldığında pratiktir; faydalı ya da güzel, iyi şeyleri yaratmak için araştırıldığında poetiktir. En yüce pratik bilim bütün ötekilerin kendisine bağlı olduğu politika’dır, daha doğrusu

⁹⁰ Aristoteles, *age.*, s. 39-44(1109b- 1112b)

⁹¹ Aristoteles, *age.*, s.120-129(1141a-1144b)

toplumsal bilimdir. Ahlak bu bilimin ancak bir parçasıdır, bundan dolayı Aristoteles bağımsız olarak “ahlak”tan hiç söz etmez, sadece “karakter incelemesinin” ya da “karakter üzerinde tartışmamızın” sözünü eder. Böylece Aristoteles ahlak sözcüğü de karakter bilimini dile getirecektir.”⁹³

‘Politika bilimi, bütünü içinde, iki bölüme ayrılmıştır: Ahlak ve politika. Aristoteles’in ahlakı toplumla ilgilidir, toplumsaldır, politikası da ahlâkla ilgilidir, töreldir. Ahlak’ta tek kişi özü bakımından toplumun bir üyesidir, politikada da devletin erdemi yurttaşların erdemine bağlıdır. Yine de bu ikisi arasında bir ayrılık vardır. Ama aralarındaki bağlantının tabiatı üzerinde Aristoteles yeterince açık değildir. Ahlak’ın başlangıcında devletin iyiliğini bireyden “daha büyük ve daha tam” olarak gösterir. Ama devletin sadece bireyin ahlâk hayatına hizmet etmesi gerektiği sorusu ile insanın isteklerinin akla itaat etmesi gerektiği sorusunu tartıştığına bireysel yaşama verdiği değer genişler.”⁹⁴

Kınalızâde Ali Efendi’nin ahlak anlayışı, Aristo’dan etkilenmiştir. Bunun sebebi onun ahlakında etkili olan İbn Miskeveyh ‘in ahlak anlayışını şekillendirirken Eflatun ve Aristoteles’in sınıflamaları kullanmış olmasıdır. Fakat bu filozoflardan ayrıldığı yönü ahlaki önerilerini ve görüşlerini Kur’an’dan delillendirmesidir. Fakat hiçbir vakit Kur’an’a göre bir açıklama yapmamıştır⁹⁵. Kınalızâde ile Aristoteles’in ahlak anlayışları -görüşlerinin delillendirilmesi açısından- arasındaki fark, Aristoteles’in ahlaki delillendirmede veya temellendirmede tamamen akli metotları kullanmasıdır. Kınalızâde’nin, Aristoteles’ten ayrıldığı nokta ise akli delillendirmenin yanın sıra Kur’an ve hadisten deliller getirmesidir. Kelamda tasannu konusunu işlerken, bu davranışın kötülüğünü anlattığı bölüm, Kınalızâde’nin ahlaki delillendirme yöntemini verme açısından güzel bir örnek teşkil etmektedir. Kelamda tasannu, “vaktin boşuna geçirilmesi olduğundan başka, şer’an kötülenmiştir, alken de doğru olmayan bir şeydir. Hadis-i şerifte şöyle buyurulmuştur: *Ben tekelliften beriyim. Ümmetimin muttakileri de beridirler.*” Her türlü kelami aşırılığın velev ki, duada dahi olmuş olsa iyi olmadığını belirten Kınalızâde, alimler ve Kur’an

⁹² Kılıç, Recep, age., s.30-32

⁹³ Akarsu, Bedia, age, s. 90

⁹⁴ Akarsu, Bedia, age, s. 90

ifadelerinin bunlardan ayrı olduğunu söylemiştir. Bunlardaki amaç, insanı iyi olana yöneltmek, doğru yolu göstermek, kalpleri inceltmek, anlatılanları kabul cihetine teşvik ve tahrik olduğu için bunlarda fesahat noktasından ileri gidilmesinin ve sanatsal dil kullanılmasının kötü olmadığını söylemiştir. Günlük hayatta dilde zorlamaya gitmek hoş değildir. Bir faydası yoktur, zararlıdır. Bu alken çirkin, şer'an açıkça yasaktır.⁹⁶ Aristoteles ve Eflatun'da da iyi olana götüren şeyin iyi olacağı düşüncesinin olduğunu söylemiştir. Bunu yukarıdaki bölümlerde belirtmiştik.

Kınalızâde ile Aristoteles arasındaki diğer fark ise, Kınalızâde'nin pratik ahlakla alakalı olarak insanlar ve devlet için öğütler vermesi ve ahlaki sorunlar için pratik çözümler sunmasıdır. Aristoteles ahlaki daha ziyade nazari olarak ele almış ve bu zaviyede konuyu işlemiştir.

d-Farabi(870-950)nin Ahlak Anlayışı:

Farabi'nin ahlak anlayışının, Aristo'nun eudomonist ahlak anlayışıyla benzeşmektedir. Farabi'ye göre insanın gayesi belli ve hatta apaçık bulunmaktadır. Bu, "mutluluktur-saadettir". İnsanın dünyaya gelişinin ve varoluşunun sebebi de budur. "Öyleyse insanın davranışlarının tamamı buna yönelik olacak ve insan bütün çabasını bunun gerçekleşmesi yolunda harcayacaktır. Fakat, acaba, Fârâbî'ye göre, insanın -gâyesi- son hedefi olan mutluluğun kendisi nedir ve insan ona nasıl ulaşır?"⁹⁷

Farabi felsefesinde "mutluluk" salt iyiliktir. Bu mutluluğun başarılması ve elde edilmesi için yararlı olan her şey iyidir; ancak bu iyilik, onların özünden değil, mutluluk için yararlı olmalarındandır. Herhangi bir şekilde mutluluğa engel olan şey ise kötülüktür.⁹⁸

Farabi'ye göre, iyi ve güzel davranışlar mutluluğa yardımcı olurken, kötü ve çirkin davranışlar mutluluğa ulaşmayı engeller. Böylece insanın yapmış olduğu iyi hareketler, faziletler; kötü hareketler ise, alçaklık, noksanlık ve aşağılık

⁹⁵ Pazarlı, Osman, *İslam'da Ahlak*, s. 38

⁹⁶ Kınalızâde, A.A., s. 253-255

⁹⁷ Olguner, Fahrettin, *Farabi*, Ötüken Yay., İst. 1999, s.112

⁹⁸ Farabi, *es-Siyasetü'l-Medeniye*, Giriş Bölümü, Çev: M. Aydın, A. Şener, M. Ayas, İzmir 1987, s.39

durumlardır.⁹⁹ Mutluluk üzerinde etkili olan iyi- ve kötü davranışlar Farabi'ye göre ya tabi olarak vardır ya da iradi olarak vardır. Farabi, iradi iyilik ve iradi kötülük özellikle insanlardan kaynaklandığını söylemiştir. "Yalnız insanın düşüneceği ve bilincinde olacağı mutluluk, başka hiçbir güçle değil, ancak nazari düşünme gücüyle bilinir. İnsan mutluluğu, fa'al akıl tarafından kendisine verilmiş olan ilkeleri ve ilk bilgileri kullanmakla bilir. O mutluluğu bilir, arzu gücüyle onu ister, ameli güçle onu elde etmek için gerekeni yapmayı düşünür. Arzu gücüyle araçlarını kullanarak, düşünme gücü tarafından ortaya çıkarılmış fiilleri gerçekleştirir ve ondaki duyum ve hayal güçleri mutluluğu kazanması için gerekli fiillere atılımda düşünme gücüne yardımcı olur. Boyun eğer ise; bu takdirde, insandan meydana gelen her şey bütünüyle iyi olur. İşte sadece bu yolla iradi iyilik ortaya çıkar."¹⁰⁰

Farabi, iradî kötülüğün ortaya çıkışını şöyle izah eder: "İnsan, nazari düşünme gücünün yetkinleşmesinde gevşeklik gösterir, mutluluğun bilincine varıp ona doğru yönelmez, yarar, zevk, egemenlik, şeref gibi gerçek mutluluğun dışındaki bir şeyi hayatında amaç edinir. Bunları arzuyla ister, bunlara ulaşmasını sağlayacak şeyleri bulmak için amelî düşünme gücünü kullanır ve iradesiyle yapar, bu konuda kendisine hayal ve duyum güçleri yardımcı olursa; ondan ortaya çıkan her şey tam anlamıyla kötüdür."¹⁰¹

Farabi'ye göre iyiliğin ve kötülüğün meydana gelmesi insanın nefsi kuvvelerini yetkinleştirdiği bilgi alanlarıyla alakalıdır. Eğer insan sadece dünyevî zevkleri amaç edinirse, kişi veya toplum gerçek mutluluğu tadamaz. Ancak insan ilahî emirlere uygun dünyevî zevklerin yanı sıra asıl amaç olarak İlk Sebep, ikinci dereceden varlıklar ve fa'al aklı bilmeyi hedef edinirse, işte o zaman gerçek iyiliğe ulaşır ve mutluluğu tadar.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Farabi'ye göre en yaratılışının gayesi en yüce mutluluğa ulaşmaktır. Amaç bu olunca, insanın mutluluğu kazanmak için ne yapması gerekiyorsa onu bilmesi gerekmektedir. Ancak bilme işi her insan için aynı değildir. Farabi'ye göre bu çok normaldir. Çünkü her insanın yaratılıştan

⁹⁹ Farabi, *Fususü'l-Hikem*, Çev. H. Ziya, Kemalettin Burslan (Farabi İçinde) Ankara 1950, s. 27

¹⁰⁰ Farabi, *es-Siyase*, s. 39-40

kaynaklanan akıl ve zeka seviyeleri, kabiliyetleri, bilgi elde ediş şekilleri farklıdır. bundan dolayı insanlar arasında bilgi seviyesi farkları vardır. Bütün bunların yanında insanın bilgi edinmesinde rehberliğe ihtiyacı vardır. İnsan, mutluluğun ne olduğunu ve bu konuda neler yapması gerektiğini kendi başına bilemez, insanın bunu başarabilmesi için bir rehber ihtiyacı vardır. Rehberliğe bazı insanlar az ihtiyacı varken, bazıları için rehberlik elzemdir. İnsana yol gösterilmiş olsa bile dışarıdan bir itici güç, bir dürtü olmazsa öğretilenleri gerçekleştiremeyebilir. Bu da mutluluğu bilmelerini güçleştirir. İnsanların geneli de bu hal içindedir. Bu yüzden insanlara bütün bunları öğretecek ve kendilerini yönlendirecek birine ihtiyaçları vardır. Bu da, durumlarına göre insanların yöneten ve yönetilen diye sınıflanmalarına sebep olur.¹⁰² Farabi'ye göre mutluluğun elde edilmesi için bir sanat gerekir. Bu sanat ise, siyasettir. Siyasetin uygulanma alanı ise fazıl şehirdir. bu durumda Fazıl Şehir'de öğretilen sanat, mutluluğun kazanılmasının yollarıdır. Yani o, mutluluğun siyasî teşkilatlanma yoluyla nasıl temin edileceği konusunda bilgi vermektedir. Ancak bu sanatla gerçek mutlulukla mutluluk sanılan şey, iyi ile kötü, çirkin ile güzel, faziletle rezilet birbirinden ayırt edilebilmektedir. Böylece dünyevî ve uhrevî mutlulukla ilgili hususların bilinmesini sağlayan ilahî ve dünyevî her şey siyaset sayesinde mümkün olmaktadır.¹⁰³

Görülüyor ki, Farabi'ye göre mutluluk salt iyilik olup, insanların kendilerini yetkinleştirdikleri alanla ilgili olarak değişiklik göstermektedir. Farabi, mutluluğu dünyevî zevklerde arayan insanları gerçek mutluluktan uzak insanlar olarak görmektedir. Çünkü Farabi'ye göre, gerçek mutluluk İlk Sebebi bilmek ve ona benzemeye çalışmakla ulaşılabileceğini düşünmektedir. Bu da insanın bilgisi, iradesi, fa'al akıl sayesinde gerçekleşir. Ona göre gerçek mutluluk ancak ahirette elde edilebilir.¹⁰⁴ Bunu elde eden nefisler mutluluğa ermiş nefislerdir. Kınalızade açısından Farabi'nin görüşlerini değerlendirmek gerekirse, Aristoteles'in ahlak anlayışını anlattığımız bölümde yaptığımız yorumlar bu başlık altına da konabilir. Lakin Kınalızade ve Farabi Müslüman olmaları hasebiyle Kur'an ve ahiret mutluluğu

¹⁰¹ Farabi, *es-Siyase*, s. 40

¹⁰² Farabi, *age.*, s. 43-44

¹⁰³ Farabi, *age.*, s. 11-12

¹⁰⁴ Farabi, *age.*, s. 43, 47-48

konusunda örtüşürler.¹⁰⁵ Kınalızâde'nin ahlak anlayışı pratik öğeler ve amaçlar içerir. Bu açıdan onun ahlakına pratik ahlak diyebiliriz. Fakat Farabi'nin ahlak anlayışı, bir filozof olması hasebiyle nazariyedir. Kınalızâde ahlaka bir ahlakçı, bir ruh hastalıklarını tedavi eden şahıs olarak bakar, Farabi ve diğer filozoflar ahlakı felsefenin bir konusu, alanı olarak ele alırlar. Filozoflar ideal olanı ortaya koymayı amaç edinmişlerdir. Bunu ise, nazari bir bakış açısıyla yapmışlardır.

e- İbni Sina(980-1037)nin Ahlak Anlayışı:

İbni Sina'nın ahlaka dair müstakil bir eseri yoktur. Onun ahlakı şu esaslara dayanır.

“ Allah ilk cevher ve zarurî varlıktır; bütün eşya ondan çıkar. İyilik ve kötülük de ondan doğar. Fakat onun zarureti kör bir zaruret değildir. Allah “inayet-i ezeliye”dir. Şu halde kötülüğün Allah'tan değil, eşyadan gelmesi lazımdır. Üç türlü kötülük (şer) vardır.”¹⁰⁶

Birincisi, fiziki kötülüktür ki, İbni Sina buna noksanlık diyor: Hadiselerin son haddine gelememesi gibi.

İkincisi ise, psikolojik kötülük ki, buna elem, ıstırap diyor.

Üçüncüsü de, metafizik kötülük ki, buna da günah diyor.

Ona göre kötülük imkan aleminde fertte bulunur; türlerde bulunmaz. “Maddeyi yaratan Allah'tır; düalizm yoktur. O halde kötülük de Allah'ın inayetinin iktizasıdır. O ancak kemalin tahakkukunu temin eder. Yâni bizdeki iyilik, kemal ve mutluluk iştiyaklarını doğurur. Eğer kötülük olmasaydı biz iyiliğe, kemale ve mutluluğa ulaşamayacaktık. İşte tekrar İbni Sînâ'nın panteist ahlâkı kendisini gösterir.”¹⁰⁷

İbni Sina'da mutluluk anlayışı vardır. Onun mutluluk anlayışı rasyonalisttir. O, Aristo ile Eflatun'u mezcetmeye çalışmıştır. Mutluluğu hazırlayan ‘insanın kendi

¹⁰⁵ Kınalızâde, A.A., s. 251

¹⁰⁶ Ülken, Hilmi Ziya, *İslam Düşüncesi*, Ülken Yay., İst. 2000, s. 213

ruhunu tasfiye' dediği bir nevi tasavvufi aksiyondur. Mutasavvıflardan İbn Sina'yı ayıran nokta İbn Sina'nın esasta rasyonalist kalışı yani iyinin bilinmesiyle iyiliğin yapılmasına girilmiş olduğunu söylemesidir. "İnsan evvelâ iyinin ne olduğunu bilmeli, sonra ona göre kendisini temizlemelidir."¹⁰⁸

f-İbni Miskeveyh(941-1031)nin Ahlak Anlayışı:

İslam dünyasında başlı başına ilk ahlak kitabının (*Tezhibü'l- Ahlâk*) yazarı olan¹⁰⁹ İbn Miskeveyh Eflatun ve Aristo'nun düşünceleri ile İslam'ı yakınlaştırmaya çalışır. Bu kitap için Yunanlılar açısından *Nikomakhos'a Etik* ne ise, Müslümanlar için *Tezhibü'l Ahlâk* odur.¹¹⁰ Onun Yapmaya çalıştığı şey, Farabi'nin rasyonalizmini tasavvufa bağlama çabasıdır. İbni Miskeveyh'in Farabi'den ayrıldığı nokta ise, ahlaki ilimden önce görmesidir.¹¹¹

İbni Miskeveyh zamanında üç ahlak anlayışından bahsetmek mümkündür. Bunlar, Kur'an ve sünnete dayanan İslam ahlakı, Farabi'de olgunlaşan akılcı Yunan ahlakı ve tasavvuf ahlakıdır. Akılcı ahlakın itidal ilkesine karşılık; tasavvuf ahlakı, tevekkül, sabır ve rızayı telkin etmiştir.¹¹² "İbni Miskeveyh'in ahlâk görüşü, Farabi vasıtasıyla Aristoteles'ten gelen tecrit ve müşahâde ile İslâm tasavvufundan gelen bâtinî bir keşfe dayanmaktadır."¹¹³

İbni Miskeveyh, ahlakı şöyle tanımlamıştır: "Ahlak, nefsin düşünüp taşınmadan kendi fiillerini ortaya koymasını sağlayan durumdur. Bu durum ikiye ayrılır: Birincisi mizaçtan kaynaklanan tabii ahlakıdır. En küçük bir şeyle öfkelenen ve heyecanlanan, işittiği en küçük bir ses veya haberden korkuya kapılan, hoşça giden ufucuk bir şeyden dolayı kahkaha ile gülen kimselerin durumu böyledir. Öbürü de alışkanlık ve eğitimle kazanılan ahlakıdır. Başlangıçta bu düşünüp taşınma ile meydana gelir ve gittikçe bir alışkanlık ve huy haline gelir."¹¹⁴ Bu ahlak tanımından

¹⁰⁷ Ülken, Hilmi Ziya, age., s. 214

¹⁰⁸ Ülken, Hilmi Ziya, age., s. 214

¹⁰⁹ Öztürk, Hüseyin, age., s. 43

¹¹⁰ İbni Miskeveyh, *Tezhibü'l- Ahlâk*, Terc. A. Şener, C. Tunç, İ. Kayaoğlu, KTYB, Ankara 1983, s.9

¹¹¹ Öztürk, Hüseyin, age., s.43; bkz. Osman Pazarlı, *İslam'da Ahlak*, s.38

¹¹² Ülken, Hilmi Ziya, *İslam Felsefesi*, İst. 1967, s. 77

¹¹³ Öztürk, Hüseyin, age., s. 43

¹¹⁴ İbn Miskeveyh, age., s. 36

anlaşıyor ki, İbni Miskeveyh'e göre ahlak eğitimle oluşturulabilir ve bir alışkanlık huy haline getirilebilir.

Bu tanımdan sonra İbni Miskeveyh'in kitabının bölümlerinin adını vermek onun konuyu nasıl işlediği açısından bizlere yardımcı olacaktır. *Tehzibü'l-Ahlâk*'ın bölümleri şunlardır: İnsan nefsinin tanımı, ahlâk ve huy, iyilik ve mutluluk arasındaki fark, insanın fiilleri, sevginin çeşitleri, nefsin hastalıkları ve tedavisi olmak üzere yedi bölümdür.¹¹⁵ İbni Miskeveyh, kitabını yazma amacını açıklarken şu ifadeyi kullanmıştır: "Kendimiz için, bütün davranışlarımızın, iyi olmakla birlikte kolay, sade ve meşakkatsiz olmasını sağlayacak bir ahlaka ulaşmaktır." O, araştırmasının amacının üstün ahlakı elde etmek olduğunu söylemiştir.¹¹⁶ Bunu yaparken eğitim onun açısından çok önemlidir.

İbn Mikeveyh'e göre iyilikler, insan yaratılış ve var edilişinin amaçları olan şeylere gösterdiği irade ve çabasıyla meydana gelen işlerdir. Kötülükler ise, insanın kendi iradesi, çabası, tembellik veya ilgisizliğiyle bu iyiliklere ulaşmasını engelleyen şeylerdir.¹¹⁷ Ona göre ilk iyilik Tanrı'dır mutluluk ise bir çeşit iyiliktir.¹¹⁸

Kitabında mutlulukla ilgili olarak Antik Yunan düşünürlerine ait düşünceleri anlattıktan sonra kendi mutluluk anlayışını açıklamıştır. Grek düşünürler mutluluğu eksikliklerin tamamlanması olarak anlamışlardır. Fakat İbni Miskeveyh, mutluluğu Tanrı'ya yaklaşmak olarak anlamıştır.¹¹⁹

Ona göre faziletler hikmet, iffet, yiğitlik ve adalet olmak üzere dördtür. Hikmet, düşünen ve ayırt eden nefsin bir fazileti olup bütün varlıkları var olmaları itibariyle bilmektir. İffet, şehvet duygusuyla ilgili fazilettir. Yiğitlik ise, öfkeye ilişkin fazilettir. Adalet gelince, bu, nefsin bir fazileti olup nefiste yukarıda sayılan üç faziletin bir arada bulunmasıyla ortaya çıkar. Adalet, bu güçlerin birbiriyle barış içinde olması ve ayırt etme gücüne boyun eğmesiyle olur.¹²⁰

¹¹⁵ İbn Miskeveyh, age., s.3-5

¹¹⁶ İbn Miskeveyh, age., s.11-12

¹¹⁷ İbn Miskeveyh, age., s.19

¹¹⁸ İbn Miskeveyh, age., s.75

¹¹⁹ İbn Miskeveyh, age., s.75-79

¹²⁰ İbn Miskeveyh, age., s.24-25

İbn Miskeveyh, ahlakı, ruhun ayrılmaz bir özelliği olarak görmüştür. Bundan dolayı ahlakı bütün ilimlerin başına koymuştur.¹²¹ Hocası Farabi'nin ilim önce, ahlak sonra, yani ahlak ilme bağlı görüşünü tersine çevirerek ruhun arındırılması yoluyla tasavvufi ahlaka yöneldiği görülmektedir. Bu bakımdan nefis terbiyesi esasına dayanan ve İshrakilerin mükâşefe adını verdikleri –Allah'a ulaşmak için buldukları- bu yol ile İbn Miskeveyh arasında bir benzerlik olduğu söylenebilir.¹²² İnsanın akli ile nefis-i emmaresi arasında sıkı bir mücadele vardır. İnsan ancak Allah'ın ahlakıyla ahlaklanarak kurtuluşa erebilirler. Bu ise kolay bir iş değildir.

Genel olarak söylenirse insan, insan gibi hareket ederse iyi ve mesuttur. Saadet bir mükemmelliktir. Mutluluk farklı bireyler için farklılaştığından bireylerin bir arada yaşaması zorunludur. İnsan için en büyük fazilet diğerlerini sevmektir. Çünkü o olmazsa birlikte yaşamak mümkün değildir. Diğer insanların arasında yaşayarak insan kemale ulaşabilir ve bu sebeple ahlak sosyal ahlaktır. İbni Miskeveyh'e göre şeriat hükümleri iyi anlaşılırsa iyi ahlak ile tam uygunluk halindedir. Din halk için bir eğitim vasıtasıdır.

Kınalızâde ile İbni Miskeveyh'in örtüştüğü nokta ahlaki konuları anlatırken akli metodu kullanmaları, dini sadece düşüncelerini desteklemek için kullanmış olmalarıdır. Ayrıldıkları nokta ise, Kınalızâde'nin eserinin pratiğe yönelik olmasıdır. İbni Miskeveyh'in eseri daha nazari ve sistematiktir. Alıntıladığı düşüncelerin hangi filozofa ait olduğunu bilirsiniz. Fakat Kınalızâde alıntılarında çoğu zaman başvuru merciini söylemez. Çünkü onun amacı ruh hastalıklarını iyi etmektir. Bilimsel kaideleri zaman zaman kullanmamıştır. İbni Miskeveyh ile birleştiği diğer bir nokta ahlak açısından sevgiye verdikleri önemdir.¹²³

g- Gazali(1058-1111)nin Ahlak Anlayışı:

Gazali'nin ahlak hakkında bir şeyler yazmış ve söylemiş olanlara yaptığı eleştiri kimsenin ahlakın hakikatlerinden bahsetmediği, güzel ahlakın meyvelerinden

¹²¹ İbn Miskeveyh, age., s. 40

¹²² Öztürk, Hüseyin, age., s. 45

kalbine gelenleri söylediğini bunun dışında ahlakın hakikatini anlatmaya hiç tevessül etmedikleri eleştirisini getirmiştir.¹²⁴ İhya'da ahlakı anlattı kısımda birlikte kullanılan iki kavramı "halk" (yaratılış ve suret) ve "hulk" (ahlak) kavlarını açıklamıştır. Bunlardan biri zahiri, diğeri ise insana ait batın yönü temsil eder. Bir bütün şeklinde bunlar olursa iyi ahlak ortaya çıkar. Sad/71 ve 72. ayetlerini verdikten sonra Gazali iyi ve kötü ahlakı şöyle açıklıyor: "Böylece Allah Teala, bedenın çamura mensup olduğuna, ruhun da alemlerin Rabbine mensup olduğuna dikkat çekmiştir. Burada ruh ve nefis'ten kastedilen mana aynı şeydir. Bu bakımdan 'hulk', nefiste kararlaştırılmış bir heyetten ibarettir ki insanların fiilleri kolaylıkla o heyetten çıkar. Düşünce ve tefekküre ihtiyaç olmaksızın oradan neşet eder. Eğer o heyet, kendisinden şer'an ve alken güzel fiiller çıkacak şekilde ise, ona "güzel ahlak" ismi verilir. Eğer o heyetten çıkan fiiller çirkin ise, çıkış noktası olan heyete "kötü ahlak" adı verilir."¹²⁵

Gazali'ye göre ahlakın esasları dörttür:

- 1- Hikmet,
- 2- Şecaat,
- 3- İffet,
- 4- Adalettir.

Hikmet'ten Gazali'nin kastı nefis, bütün ihtiyari fiillerinde onula doğruyu yanlıştan ayırır.

Adaletten kasıt ise, nefis onunla gazap ve şehvet kuvvetlerini idare edip onları hikmetin istediği istikamete sevkeder.

Şecaat'ten kastı ise, gazap kuvvetini göndermekte ve durdurmakta akla itaat etmesidir.

¹²³ bkz. İbni Miskeveyh, *Ahlaka Olgunlaştırma'nın "sevgi" bölümü* ve Kınalızade A.A. s.184 ve D.A.A "muhabbet" bölümü.

¹²⁴ Gazali, *İhya III*, Çev. Ali Arslan, Hikmet Neş., İst. 1992, s.120

¹²⁵ Gazali, *İhya III*, s.121

İffet'ten Gazali'nin anladığı ise, aklın, şehvet kuvvetini ilahi nizamın edebiyatla edeplendirmesidir.¹²⁶

Gazali'ye göre güzel ahlaka ulaşmanın yolu riyazettir. Riyazet ise, kendisinden çıkan fiilleri başlangıçta zoraki bir şekilde, sonra da kendisine tabi olsun diye işlemek demektir. Bunu yaparken kalp ile azaların birlikteliği söz konusudur. Azaların yaptığı şeyler kalbi etkiler ve kalpte eserleri ortaya çıkar.¹²⁷ Gazali'ye göre ahlakta önemli olan unsur itidaldır. İtidal nefsin sıhhatidir. Nefsin güzel ahlaka ulaşması ancak bu itidal ile olur. Ayrıca onun düşüncesinde ahlakı güzelleştirmek ancak bir mürşitle olur.¹²⁸

Mutasavvıflardan etkilendiği bilinen¹²⁹ ve ahlaki mutluluğa ibadetlerle ulaşılabileceğini¹³⁰ söyleyen Gazali'nin ahlakı yukarıda anlatılanlardan anlaşılacağı gibi, dini-tasavvufi bir ahlaktır. Onu göre, insan için kurtuluş yolu, nefsi kötü arzulardan korumak ve Allah'a yönelmektir. Gazali, mutlak hakikate ulaşmak için çabalamıştır. Bunu yalnız aklı bilgiyle yapmamıştır. Kitap ve sünnetten de faydalanmıştır. Kalp temizliğinde bedeni amellerin gerekliliğine inanır ve ehli sünnet anlayışıyla tasavvufu birleştirmeye çalışmıştır.¹³¹

Bu tasavvufi anlayışa uygun olarak Gazali, Allah'ın insanın maddi yönünü noksansız yaratmış olduğunu lakin insanın ahlakını güzelleştirmesinin insanın kendi çabasına bırakıldığını söylemiştir.¹³² Şu halde Gazali'nin ahlakı, nefsi güzelleştirme çabasıdır yani nefis terbiyesidir. İnsan yaratılış itibarıyla ne iyi ne de kötüdür. İnsanda iyinin kötünün ortaya çıkması insanın tercihleri ve gayretleriyle alakalıdır.¹³³ Bunu yaparken insanın en büyük yardımcısı akıldır.

“Gazali'ye göre ahlâkî hayat, aklın duyular üzerinde hâkimiyet kurduğu bir hayattır. İnsan, duygusal bir varlık olarak özellik arzetmez. Zira bu bakımdan

¹²⁶ Gazali, *İhya III*, s.123

¹²⁷ Gazali, *İhya III*, s.132-133

¹²⁸ Gazali, *İhya III*, s.134-136

¹²⁹ bkz. Gazali *El-Munukazu Min-ad-Dalal*, Çev. Hilmi Güngör, MEB Yay. İst. 1994, s.55-64

¹³⁰ Gazali, *İhya III*, s.130-131

¹³¹ bkz. Gazali, *İhya III*, s. 42,132-133

¹³² Gazali, *İhya III*, s. 42

¹³³ Çağrıncı, Mustafa, *Gazzali'ye göre İslam Ahlakı*, İstanbul 1982, s.73

hayvanlarla ortak yaratılıştadır. Ancak insan, duygularını kontrol edebilecek bir yeteneğe sahiptir. Bu yetenek akıldır. Bu yetenek yaratılış amacına uygun olarak kullanılmadığı takdirde insanın değerini yüceltmek şöyle dursun daha aşağılara düşürür. Nitekim Kur'an, bu durumdaki insanları "hayvandan aşağı" [7/179] şeklinde nitelendirmiştir."¹³⁴

Gazali'ye göre hareketin bizim olması için kendimizin yapması yeterli değildir. Hareketi kendi irademizle yapmamız gerekir. İrade bir amaca uygun bulunan şeyin tayin edilmesidir.¹³⁵ Buradan Gazali için hareketin bir seçme ve irade sonucu ortaya çıktığında bir değer taşıdığını anlarız. Kendinden önceki düşünürler gibi aynı fikriyata sahiptir.

Ona göre İslam ahlakında sorumluluğun kaynağı vahiydir. Sorumluluğun kaynağının vahiy oluşu aklın mahiyetini zedelemeyiz. İnsanın egoist olduğu bundan dolayı bir üst otorite tarafından kuralların belirlenmesi gerektiği görüşündedir. Bu otorite ise Allah'tır. Böylelikle izafilik ve keyfiyetten ferağ bulunulacağı düşüncesindedir. Kime karşı sorumluyuz sorusunun yanıtı: vicdanımız, toplum ve Allah'a karşı sorumluyuzdur. Bu açıdan mümin demekle ahlaklı adam demek arasında bir fark yoktur.¹³⁶

Gazali'de ahlakî hareketlerin neticesinde uhrevi bir mutluluğu amaçlar. Bu mutluluk için çalışır. Bu mutluluğu engelleyen her şey kötüdür. Eğitimle riyazetle iyi davranışlar elde edilebileceğini düşünür.¹³⁷

Gazali'nin *İhya*'sının üçüncü cildindeki sistematik Kınalızâde'nin kitabının I. Cildinde izlenen konular dizgesine paralellik arz eder. Gazali ile Kınalızâde'nin ahlak anlayışlarındaki pratik fayda amaçlamaları açısından bir birliktelik söz konusudur. Fakat konuları işleyiş tarzları açısından birbirinden ayrılırlar. Gazali ahlaki bir mevzuyu ele alırken evveliyatında ayet ve hadislerden deliller getirerek konuyu anlatmaya başlar. Bu ayet ve hadisleri desteklemek için alimlerin sözlerinden faydalanır. Daha sonra akli deliller getirerek konuyu ispatlama yoluna gider. Bu

¹³⁴ Gazali, *İhya III*, s.123

¹³⁵ Gazali, *Tehâfüt el Felâsife*, Terc. B. Karlığa, Çağrı Yayınları, İst. 1983, s.11

¹³⁶ Gazali, *İhya III*, s.111-118

ahlaki halin yarar ve zararlarını anlattıktan sonra konuyla ilgili öğütlerini vererek bölümü bitirir. Kınalızâde ise, ilk önce kavramı açıklama yoluna gider. Sonra konuyla ilgili olarak akfî önermeler sunar. Bunu yaparken mevzunun iyi ve kötü yönlerini belirtir. Daha sonra ayet ve hadisten deliller getirerek konuyu çözümleme yoluna giderek konuyla ilgili öğütlerini vererek bölümü bitirir.¹³⁸ Görüldüğü gibi Kınalızâde'nin metodu biraz daha bilimseldir. Yukarda söylediğimiz gibi aralarındaki benzerlik konular dizgesi açısından dır. Fakat ayrıldıkları nokta konuyu işlerken kullandıkları yöntemleridir.

Bu düşünürlerin ahlak anlayışlarını anlattıktan sonra kavramlara kaldığımız yerden devam edebiliriz.

3. Nefs (Ruh):

Nefs, Arapça bir kelime olup; ‘ ruh, can, hayat; insanın yeme içme gibi biyolojik ihtiyaçları, kendi, şahıs, asıl, maya, cevher, bir şeyin ta kendisi, döl suyu, iç, iç taraf’¹³⁹, öz varlık, kişilik, öz benlik manalarına gelir.

Bu kavramı, Süleyman Hayri Bolay “ben” kavramıyla karşılamıştır. Ben ise, “bilinçli kişinin kişiliğini, diğer kişilerden ayırmasını ifade eden bir kavramdır. Bilinçli fertlerin nispet edildiği merkez, nefis, nefis-i emare, düşünen cevher(töz)”dir. Ona göre benolmayan bilinçsizdir. Ferdî ben, evrensel ben’in parçasıdır.¹⁴⁰ Nefsin bu anlamlarından anlaşılacağı gibi nefis bilinçli kişiyi beni ifade etmektedir.

Bu kavramı önemli gördüğümüzden, Kınalızâde Ali Efendi'nin bu kavramı eserinde ayrıntılı olarak incelemesinden dolayı ‘nefs’ kavramının terimsel anlamlarını ve kısımlarını açıklarken ‘*Ahlâk-ı Alâî*’den faydalanacağız.

Evveliyatında nefis; nebati, hayvani ve insani nefis olmak üzere üçe ayrılmıştır.¹⁴¹

¹³⁷ Gazali, *İhya IV*, s.89-91; *İhya III*, s.132-134

¹³⁸ bkz. Bu karşılaştırmayı Kınalızade ve Gazali'nin “malayani” konusunu işledikleri bölümlere bakılabilir. *Ahlâk-ı Alâî* s.248-250; *İhya III*, s. 250-253

¹³⁹ Devellioğlu, Ferit, age, s. 818

¹⁴⁰ Bolay, age., s. 41

¹⁴¹ Kınalızâde, A.A., s. 52

1- Nebatî nefis: “Çoğalma, büyüme kabiliyeti olan her cisimde bulunur. Bitki, hayvan, insan gibi.”¹⁴² Nebatî nefis, gıdalanma ve büyüme, gelişme özelliklerine sahiptir. Bu özelliğe sahip olmayanın nebati nefsi yoktur. Toprak, su, ateş ve madenler gibi.¹⁴³

2- Hayvanî nefis, natik ve gayr-ı natik nefis olmak üzere ikiye ayrılır. Bu nefis, hayvan olmadığı halde büyüücü olan nebatta yoktur. Hayat, güzellik ve hareket gibi hayvana ait ve gerekli özelliklere sebeptir ve hayvanlara has surettir. Bu nefiste, hayvana ait hususiyetler vardır. Ayrıca bu nefiste idrak kabiliyeti de vardır.¹⁴⁴

3- İnsanî nefiste, diğer iki nefis çeşidi de mevcuttur. Fakat insanı diğer canlılardan ayıran bu nefse sahip olması ve bu nefis türüne ait özelliklerdir. Diğer iki nefisten ayrılan yönü ise, akıl sahibi olmak, konuşmak ve gülmek gibi insana ait hususiyetlerdir. İnsana ait bu hususiyetlerin sebebi de bu nefistir. Bu nefsin bir çok kuvvetleri vardır, bu kuvvetler bir çok işin ortaya çıkmasına sebeptir. Bu kuvvetlerin içerisinde nebati nefse ait, kuvvet-i gadiye(Gıda alma kuvveti), kuvvet-i namiye(Büyüme kuvveti), kuvvet-i müvellide(Çoğalma kuvveti), kuvvet-i musavvire(Şekil veren kuvvet) vardır. Birinci ve ikinci kuvvetler şahsın bekası için gerekliken üçüncü ve dördüncü kuvvetler türün bekası için gereklidir.¹⁴⁵

İnsanî nefsin içerisinde nebati ve hayvani nefsin yer aldığını söylemiştik. Nebati nefsin kuvvetlerinden kısaca yukarda bahsettik. Şimdi de hayvani nefsin kuvvetlerini anlatalım. Hayvani nefsin iki ana kuvveti vardır. Bunlar: Kuvvet-i müdrike ve kuvvet-i muharrikedir. Kuvveti müdrike, zahiri hisler ve batini hisler olmak üzere iki bölüme ayrılır.¹⁴⁶

Birinci sınıf his olan zahiri hisler, dokunma kuvveti, koklama kuvveti, tatma kuvveti, işitme kuvveti, görme kuvveti olmak üzere beş kısımdır.¹⁴⁷ İkinci kısım his olan batini hisler ise, hiss-i müşterek(ortak his manasına gelir. Beş duyuyla edilen

¹⁴² Kınalızâde, A.A., s. 53

¹⁴³ Kınalızâde, A.A., s. 53-54

¹⁴⁴ Kınalızâde, A.A., s. 54

¹⁴⁵ Kınalızâde, A.A., s. 53-55

¹⁴⁶ Kınalızâde, A.A., s. 58

¹⁴⁷ Kınalızâde, A.A., s. 59

veriler burada toplanır ve idrak olunur), hayal(idrak olunan şeyler duyulardan kaybolunca burada hafızaya alınır), kuvvet-i vahime(hissedilen şeylerden olmayıp hissedilen şeylerden alınmış ve bunlara müteallik olan cüz'i manaları idrak eder), kuvvet-i hafıza(kuvvet-i vahimenin idrak ettiği şeylerin saklandığı yerdir), kuvvet-i mutesarriفة(hissedilen suretler ve cüz'i manalar arasında tasarruf ve tedbir edip terkip ve tahlil eder) olmak üzere beş kısımdır.¹⁴⁸

Kuvvet-i muharrikeye gelince o iki kısımdır. 1- Şehvi kuvvet: bu kuvvet sebebiyle nefis kendine uygun gelen istekleri çeker ve elde eder.

2- Gazabi kuvvet: Bu kuvvetle insan kendine uygun düşmeyen, çirkin ve menfur şeyleri defeder, uzaklaştırır.¹⁴⁹ Böylelikle nefse ait kuvvetleri anlatmış olduk. Nefsin başka bir tasnif şeklini vererek nefsin tasniflerini mevzuunu bitirelim.

Nefs'in diğer bir tasnifinde nefsi üçe ayrılmıştır. Bunlar: Nefs-i emare, levvame ve mutmainne¹⁵⁰dir. Bu ayırım nefis terbiyesinde kullanılan ve nefis aşamalarını ifade eden bir ayırımdır.

“Nefs-i Emmâre: Daima kötülüğü, fuhşu, şehvet ve heva peşinde koşmayı teşvik eder ve bunda ısrar eder. (Kötülüğe sürükleyen hayvanî nefis)

Nefs-î levvame: Bazân isteklerinin peşinde gidip sonra pişmanlık duyarak kendini kınar.

Nefs-i Mutmainne: Nefsanî ve şeytanî tahriklerden necât ve hâlas bulmuştur. Bu gurupta(grup) olanlar hayır ve salâh üzere karar kılmış ve imtinan(itminan) bulmuşlardır. Bunlar güzel ahlâkı elde etmeye ve salih amelleri işlemeye devamlıdırlar.”¹⁵¹

Başka bir yerde Kınalızâde nefsin terbiye edilme kabiliyetine göre şöyle ayırmıştır: “Filozoflar nefsin terbiye edilebilme hallerini ortaya koyarken bazı adlandırmalar kullanmışlardır. Buna göre bir kişi hattizâtında edep sahibidir. Bu

¹⁴⁸ Kınalızâde, A.A., s. 59-60

¹⁴⁹ Kınalızâde, A.A., s. 61

¹⁵⁰ Kınalızâde, A.A., s. 87

nefs-î melekîdir. Birisi her ne kadar hattızâtında edep sahibi değilse de edeplendirilmeye kabiliyeti vardır ki, bu nefis-î seb'îdir. Birisi de ne hattızâtında edep sahibidir, ne de edeplendirilmeye kabiliyetlidir? Bu da nefis-î behîmîdir. Ve nefis-î behîmînin yaratılışında gaye bedeninin bekâsıdır. Zira ruhun kemâli elde etme yolundaki bineğidir. Nefis-î seb'î'nin yaratılışındaki hikmet behîmî nefis-î kırmak içindir. Zira behîmî nefis ile meydana çıkan zararlar bununla giderilir.”¹⁵² Nefsi tanımlayan alimler onun daha çok terbiye edilebilmesi özelliğini ortaya çıkarmaya çalışmışlardır. Bunu sağlıklı yapabilmek içinde nefsi bir çok kısımlara ayırmışlardır. Nefs aslında kişinin kendisi olarak anlaşılmış ve bu yönde açıklamalara gidilerek nefis üzerine düşünceler serdedilmiştir..

Bizim burada neftsen geniş manada kastımız, aslında nefis, “kişinin kendisidir” düşüncesidir. Kişiliğin ortaya konması yani kişinin kendini oluşturması salt olarak ne kişinin kendisi tarafından ne toplumun¹⁵³, çevrenin ne de Tanrı'nın oluşturduğudur. Bizim düşüncemize göre, insan yapılanırken veya yapılandırılırken bu üç faktörün birlikteliğiyle yapılandırılması gerekir. Bu üç unsurdan birinin baskınlığı insanın kendini yapılandırmasında bir eksiklik meydana getirir. Tecrübeleriyle varolan insanın, kendine ait, diğer (kişinin beni dışında kalan her şey: toplum, çevre, doğa, canlı cansız her şey)e ait ve Tanrısal (metafizik) tecrübeleri vardır. Bu tecrübeler neticesinde insan ortaya çıkar. Bunlardan birini çıkardığımızda eksik bir yapı meydana gelir. Dolayısıyla bu üç unsurun sıkıca birbirine tutunarak birbirinden ayrılmamak şartıyla çalışmaları gerekmektedir. Bu açıklamalardan sonra diğer bir kavramı incelemeye geçebiliriz.

4. Şuur (Bilinç):

Şuur(bilinç), Arapça “bilmek, bir şeyin farkında olmak, idrakinde olmak; algılamak, idrak etmek” manalarına gelen ‘şe’ara’ filinden türetilmiştir. Şuur, “bilgi, malumat; ... bilinç, idrak, algılama, hissetme, his, duygu, sezgi, haleti ruhiye, ruh

¹⁵¹ Kınalızâde, A.A., s. 87

¹⁵² Kınalızâde, A.A., s. 87

¹⁵³ Ülken, Hilmi Ziya, *İnsanî Vatanseverlik*, 2. baskı, Ülken Yay. , İst. 1998, s.150

durumu”¹⁵⁴ anlamlarına gelir. Türkçe sözlükte şuurun karşılığı olarak, “bir şeyi anlama, tanıma ve kavrama gücü, kendi varlığından, benliğinden haberdar olma hissi”¹⁵⁵ manaları verilmiştir.

“Bilincin”, Almanca’da karşılığı ‘Bewusstsein’, Fransızca’da ‘Conscience’, İngilizce’de ‘Consciousness’, Latince’de ‘Conscientia’, Yunanca’da ‘Syn-eidesis’ (birlikte bilme), Eski Türkçe şuurdur. Şuur, ‘insanın kendisi, yaşantıları ve dünya üzerindeki bilgisidir; aynı zamanda da düşünme ve kendini tanıma yeteneğidir.’¹⁵⁶

a. Benle ilgili bütün yaşantıların tümü olarak bilinç; her türlü içten yaşamalar, kendi üzerinde bilinçtir.

b. Bir şey üzerinde bilinç; nesnel bilinç, düşünme, algılama, isteme, bekleme gibi bir ereği olan bir şeye yönelen (intentional) edimleri olanaklı kılan (şey)dir.’¹⁵⁷

Başka felsefe sözlüklerinde bu kavram şöyle tarif edilmektedir: “Kişinin kendisine, çevresine, öteki kişilere, bir bütün olarak içinde yaşadığı dünyaya ilişkin farkındalığı, yaşanan deneyimlerin benliğinden doğan kendinin ayırında olma yetisi.”¹⁵⁸ Diğer bir sözlükte ise şuuru şöyle tanımlamışlardır: “Kendimizi ve içinde bulunduğumuz evreni kavramamızdan ibaret olan ve bilim verilerine indirilmeyen güçtür. O, bilimler üstüdür. Bütün bilgiler ona dayanır. Bilgi teorisi buradan doğar. Her çeşit içten, deruni yaşama halleri. İnsanın kendisi ve alem hakkındaki bilgisi”¹⁵⁹ dir.

Özet olarak “bilinç”, bir farkındalık halidir. Farkındalık ise, sezme, kavrama, ayırt etmek, anlama, tanıma, teşhis, tefrik, seçme manalarına gelir. Aslında akli bir kavram olan şuur, bir bilgiden kaynaklanır. Bu bilgi ise, bütün bilgi nevilerini içine alan bir bilgidir. Ayrıca burada din psikolojisinin şuuru tanımlamasına yer vermek

¹⁵⁴ Mutçalı, Serdar, age, s. 446

¹⁵⁵ Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İst. 2001, s. 1243

¹⁵⁶ Akarsu, Bedia, age., s.37

¹⁵⁷ Akarsu, Bedia, age, s.37

¹⁵⁸ Vural, Mehmet, *İslam Felsefesi Sözlüğü*, Elis Yay., Ankara 2003, s.342

¹⁵⁹ Bolay, age., s. 45

isterim. “Şuur (bilinç) içinde bulunduğumuz anda bizi etkileyen uyarıların, düşüncelerimizin, duygularımızın ve yaptıklarımızın farkında olmamız demektir....

...İnsanın şuuru zamanla gelişir. Çocuk, yaptığı hareketleri bilir, kendisinin bir şeyler yaptığının farkındadır, ancak zekası ve muhakeme gücü tam gelişmediğinden yaptığı işin sonucunu kestiremez, davranışının fayda ve zararını düşünemez. Daha ziyade büyüklerinden gördüğü için veya büyükleri ondan öyle yapmasını istediği için o şekilde davranır. Ancak yetişkinlik döneminde, ileri şuur sayesinde insan, neyi niçin yaptığını bilir.”¹⁶⁰

Çoğu sözlük “bilinci” anlama, kavrama yetisi, farkındalık olarak açıklamışlardır ki, burada karşımıza idrak(algı)ve temyiz kavramı ortaya çıkar. Algı, “bir şeye dikkati yoğunlaştırarak, duyular yoluyla o şeyin varlığının bilincine varmak, bilmek”¹⁶¹ tir. Temyiz ise “iyiyi kötüden ayırt etme”¹⁶² yetisidir. Bu iki kavramın bilincin müradifi değil de bilincin ortaya çıkmasında ya da bilincin söz konusu edilmesinde bilince yardımcı yetiler olduğu görülür.

Şuur, bir şeyi körü körüne, rastgele değil, amacını ve manasını bilerek yapmaktır. Yani hareketin, davranışın niçinine vukufiyettir. Kişinin yaptığı işi bilmesidir, farkındalıktır.

Burada Kınalızâde Ali Efendi'nin vermiş olduğu şuur tanımı vererek bu bölümü bitirelim. Kınalızâde'ye göre şuur; “... fikir yürütmek, seçmek ve istemekle meydana gelir.”¹⁶³ Ayrıca insana ait üç kuvvetten biridir.¹⁶⁴ Ayrıca Kınalızâde'ye göre şuur, kişiye ait olan meyl ve ilişkilerin sebebini kendince bilmedir.¹⁶⁵ Yani hareketlerinin farkında olmaktır. Kişi temyiz gücüne sahiptir. Kınalızâde'ye göre, insani eylemleri diğer varlıkların eylemlerinden ayıran insana ait olanı temyiz gücünden kaynaklanır.

¹⁶⁰ Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Samsun 2002, s.134-135

¹⁶¹ Bolay, age., s.13

¹⁶² Devellioğlu, age., s.1075

¹⁶³ Kınalızâde, A.A., s. 63

¹⁶⁴ Kınalızâde, A.A., s.167

5. Vicdan (Törel Bilinç):

İnsanın görgü ve bilgileriyle kendini yargılama yetisi¹⁶⁶ olarak tanımlanan “vicdan”ın, Almanca’da karşılığı ‘Gewissen’; Fransızca’da ‘Conscience’ ‘morale’; İngilizce’de ‘Conscience’; Latince’de ‘Consciention’ kelimeleridir. Vicdan, ‘ahlaksal bilinç, iyi ve kötü üzerine olan bilinçtir; iyi ile kötünün doğru ile yanlışın ne olduğu üzerindeki duygu, duyunch, içten bir bilmedir. Ayrıca vicdan;

1- İnsanın ahlak değerleri üzerine dolaysız ve kendiliğinden yargılama yapabilme gücü(yetisi)dir.

2- İnsanın kendi davranışlarının ahlakça değerli olup olmadığı üzerine öznel bilincidir. Bu bilinç yapmayı ya da yapmamayı öğütleyerek, uyararak, suçlayarak, yargılayarak, onaylayarak ve kınayarak kendine özgü bir biçimde yaşam ve eylemlerimize eşlik ediyor gibidir.

3- İçimizdeki bir ses ya da Tanrının sesi olarak da yorumlanır, ama burada (özellikle son durumda) yanılan törel bilincin de olduğunu ve törel bilincin bir savaş alanına dönebileceğini de unutmamak gerek. Törel bilincin kökeni konusunda birbirine karşıt iki görüş vardır: Birincisi, törel bilinç bir gelişme ürünüdür; hayvanda da bulunan başlangıç durumdan gelişmiş biçimine eğitim ve alışkanlık yoluyla ulaşır. İkincisi ise,

a- Törel bilinç gerçekte insana özgü bir şeydir; temelini insanın özünde bulur. Ama törel bilinci insanda temellendiren anlayış da eğitimi gerekli görür ve gelişme olanağını dışarıda bırakmaz.

b- Toplumda kazanılır; insanın toplumsal benliğiyle ilgilidir.

c- Tanrı insanı törel bilinçle donatmıştır.”¹⁶⁷

“Bu konuda geniş kapsamlı çalışmalarıyla tanınan Thomas von Aquin’e göre “vicdan (conscientia) gerçek anlamda [...], davranışlarımızı yönlendirmede

¹⁶⁵ Kınalızâde, D.A.A, s.153

¹⁶⁶ Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi*, İst. 1976, C I, s.199

kullandığımız bilgi (scientia) aktıdır.” Kitaplı dinler açısından vicdan daha ziyade ahlaki bir refleksiyon, insanda “Tanrının sesidir.” Pratik açıdan bakıldığında vicdan, insanın sırf kendisi için kullanımında olan aklıdır. Çünkü kişinin vicdanı bir başkasının ne yapması gerektiğine dair yargıda bulunmaz.”¹⁶⁸ Görüldüğü veçhesiyle ahlakî olarak güçlü bireyler yetiştirmek istiyorsak. Bireyleri, kendini sorgulayan, güçlü bir vicdana sahip kişiler kılmalıyız.

Kınalızâde, doğrudan doğruya vicdan kavramıyla ilgili bir bölüm açıp konuyu incelememiştir. O daha çok “iyi bir ahlak nasıl olmalı?” sorusunun cevabını ararken vicdanı açıklamıştır. Bunu yaparken kişinin hareketlerinde iyinin kötünün farkında olması ve kendine sağlam bir ölçü seçmesi anlamlarında vicdanı kullanmıştır. Ona göre “insan kendi ayıbın ve eksikliklerini tanımalıdır.”¹⁶⁹ Hareket ederken fazilet yolunda yürürken olaylar karşısında kendisine yardımcı olacak sağlam bir ölçüye sahip olmalıdır.¹⁷⁰ Kişi kendini sıkı bir şekilde kontrol etmesi gerekmektedir.¹⁷¹ Görüldüğü gibi Kınalızâde vicdanı, insanı kontrol eden bir unsur olarak anlamıştır. Denetçi olarak da insanın kendisine büyük görevler düşmektedir. İnsan tembellik etmeden davranmalıdır.¹⁷² Buradan Kınalızâde için vicdanın fitri bir yeti olduğunu anlayabiliriz.

6. Sorumluluk (Mesuliyet):

Sorumluluk, kişinin kendi eylemlerini ya da kendi yetki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenmesi anlamındadır. Sorumluluk kavramının, Almanca’da karşılığı ‘Vertantwortung’, Fransızca’da ‘Reponsabilite’, İngilizce’de ‘Responsability’, Osmanlıca’da ise ‘Mesuliyet’ tir.¹⁷³ Sorumluluk dilimizde “soru” kökünden, Arapça’da ise “sual” kökünden türetilmiştir. Sözlük anlamında sorulabilirlik demektir. Avrupa dillerindeki karşılığı, tersine cevap anlamını dile getiren “Laresponsum” deyiminden türetilmiştir ki, bu da cevaplama yükümlülüğünü

¹⁶⁷ Akarsu, Bedia, *Felsefe Sözlüğü*, s.178

¹⁶⁸ Çilingir, Lokman, *age.*, s.14

¹⁶⁹ Kınalızâde, A.A., s.164

¹⁷⁰ Kınalızâde, A.A., s.163

¹⁷¹ Kınalızâde, A.A., s.159-160

¹⁷² Kınalızâde, A.A., s.159

¹⁷³ Akarsu, Bedia, *age.*, s.158

dile getirir. Her iki anlamda da şu olguyu belirtir: Bir işi üstlenen, onun hesabını vermeyi de üstlenir. Kendine sorulacaktır, cevaplamakla yükümlüdür.¹⁷⁴

Bir hareketi üstlenme kapasitesi¹⁷⁵ anlamında kullanılan “sorumluluk” sözlükte, ‘bir işi üstüne alan ve o işi yapmak zorunda olan bir kimseden, gerektiğinde, yüklendiği bu işlerin hesabının sorulması durumu’¹⁷⁶ anlamında kullanılmıştır. Kişinin iradeli davranışlarını kontrol eden üç merci vardır. Bu üç merciyi aynı zamanda sorumluluğun çeşitleri olarak da tanımlayabiliriz. 1- Kendi ferdi ve ruhi yapımızdaki vicdan otoritesidir. Buna “vicdani sorumluluk” diyebiliriz.¹⁷⁷ “Vicdan”ı tanımladığımız için bu konu hakkında bir açıklama yapmıyoruz.

2- Bizi kuşatan yakın ve uzak çevre, yani cemiyet otoritesidir. Buna “ictimâî sorumluluk” diyebiliriz. İnsanın cemiyet içerisinde yaşadığı malumdur. İnsanın hareketlerini etkileyen en büyük unsurlardan biri cemiyettir. Cemiyet içerisinde insanın yanlış yollara sapması zordur. Bunu sağlayan cemiyetin insan üzerine kurduğu otorite ve cemiyetten kaynaklanan utanma duygusudur ki, biz buna “haya” diyoruz. Hayanın ortaya çıkmasını sağlayan bu sorumluluktur. İnsan böylelikle davranışlarını biraz daha ölçer tatar ve buna göre davranışta bulunur.¹⁷⁸

3- Bizi aşan ve en yüksek kudret sahibi olan ilahi otoritedir. Buna “dini sorumluluk” diyebiliriz. Dini sorumluluk, insanın inanma ihtiyacından doğar ve adalet idealinin gerçekleşmesi yolunda vicdani ve ictimâî sorumluluğun eksikliğini tamamlar.¹⁷⁹ Bu sorumluluk çeşitlerinde şuur etkin unsurdur. Ve üç sorumluluk çeşidi birbirinden ayrılmaz ve birbiri üzerinde etkileri vardır.¹⁸⁰ Sorumluluğun kendine has şartları vardır. Bunlar: akli yeterlilik, sorumluluğun bilinmesi, kasıt ve niyet, irade hürriyeti, sorumluluğun şahsi olmasıdır.

¹⁷⁴ Hançerlioğlu, age., C VI, s.133

¹⁷⁵ Altıntaş, Hayrani, *İslam Ahlakı*, Akçağ Yay., Ankara 1999, s. 115

¹⁷⁶ Meydan Larousse, C.XVIII, s.209; Hançerlioğlu, age., C VI, s.133

¹⁷⁷ Çağrı, Mustafa, *Anahatlarıyla İslam Ahlakı*, Ensar Neşriyat, İst. 1991, s. 139

¹⁷⁸ Çağrı, Mustafa, age., s.139-141

¹⁷⁹ Çağrı, age., s.142

¹⁸⁰ Çağrı, age., s.143-150

Bu tanımlamalardan da anlaşılacağı üzere sorumlulukla ilgili söylenen şeylerden çıkarılan asıl kavram hukuki sorumluluk kavramıdır. Ahlakî sorumluluk üzerine bir tanımlama yapılmamıştır. Genelde sorumluluktan kasıt, hukuki sorumluluktur. *İsyân Ahlâkı* kitabında Nurettin Topçu buna dikkat çekmiş ve ahlaki sorumluluğu şöyle tarif etmiştir: Ahlaki denilebilecek sorumluluktan kasıt, kişi kendi gerçeğini bizzat bu gerçeği yaşayanın yani kendisinin şuurunda bulmalıdır; bu, onun hakkında başkaları tarafından verilen bir hükmün sonucu olmamalıdır.¹⁸¹ Ona göre insan davranışlarındaki asıl unsur kişinin kendi idraki ve vicdanı olmalıdır. “sorumluluk hareketten önce gelir ve kesin bir emir hükmündedir.”¹⁸² “İnsan iradesinin gücü, sorumluluğun ölçüsüdür. Zira sorumluluk, hür iradenin belirleyicisidir. Hürriyetimizi belirleyen, onu zorunlu kılan, hürriyetimizi asla inkâr edilemez hâle koyan unsur budur...”¹⁸³

‘Sorumluluk’ kavramı genel olarak hareketin sonucuyla ilişkilendirilmiştir. İnsanın hareketlerinin sonucunda karşılaşacağı durumları üstlenmesi olarak anlaşılmıştır. Bize göre ‘sorumluluk’ kavramı hareketin öncesinde varolan ve hareketin ortaya çıkmasına sebep olan saiklerdendir. Kişi yaptıklarının sonuçlarından elbette sorumludur. Lakin sorumluluk sadece hareketin sonucuyla ilişkilendirilerek açıklanamaz. Kişi yaptıklarından mükelleftir. Önemli olan kişinin bu mükellefiyetinin ayırında olmasıdır. Kişi hareketlerini ortaya koyarken bu bilinçle hareket etmesi gerekmektedir. Zaten hareketin öncesinde böyle bir bilince sahip kişi için, sonuç o kadar önemli değildir. Şimdi Kınalızâde’de bu kavramı inceleyeceğimiz diğer bölüme geçebiliriz.

¹⁸¹ Topçu, Nurettin, *İsyân Ahlâkı*, Ter. Mustafa Kök-Musa Doğan, Dergâh Yay. 2. Baskı İst. Aralık 1998, s.97

¹⁸² Topçu, Nurettin, *age.*, s.98

II. BÖLÜM

KINALIZÂDE ALİ EFENDİ'DE SORUMLULUK BİLİNCİ

Kınalızâde'de 'sorumluluk bilinci'ni incelemeye başlamadan önce konunun daha iyi anlaşılması için, biz 'sorumluluk bilinci'nden ne kastediyoruz ne anlıyoruz onu anlatmamız daha isabetli olacaktır. Bize göre 'sorumluluk bilinci'nin, hareketin temel saiki olması hasebiyle, ahlakî bir davranışın nasıl ortaya çıktığını ve nasıl temellendirildiğini belirleyici bir özelliği vardır. Fakat, Kınalızâde doğrudan doğruya 'sorumluluk bilinci' diye bir kavram kullanmamıştır. Bize göre 'kişi hareket ederken üç boyutlu olarak hareket eder'. Kişinin insani ilişkilerinde, Tanrısıyla olan ilişkilerinde ve diğeriyle olan ilişkisinde üç boyuttan birbiriyle etkileşim içerisinde birbirinden ayırmadan hareket etmesi gerekmektedir. Aslında biz, bu boyutları birbirinden ayrı düşünmemekteyiz. Fakat tezimizin daha iyi anlaşılması için böyle bir kategorileştirmeye gitmemiz gerekmektedir. Bu boyutları ise şunlardır:

a-Kişinin kendisine karşı olan hareketi,

b-Kişinin diğeriyle(toplum, kişinin dışındaki birey, tabiat ve tabiat içerisinde yaşayanlar, canlı cansız bütün varlıklar ve kişinin çevresi) karşı olan hareketi,

c-Kişinin Tanrısına karşı olan hareketidir.

Zübde-i alem olan insan, kendine karşı olan hareketi, kemale doğru bir harekettir. Kişinin kendini yeniden yapılandırması, sorumluluk bilincinin insanda ortaya çıkardığı en önemli etkidir. Kişinin kendini yapılandırması, kişinin kendinin farkına varmasıyla başlayan bir süreçtir. Bu süreç kişinin, kendini sorgulamasıyla ilk adımını atar ve kendine karşı şeffaflaşmasıyla devam eder. Bu sürecin bütün kademelerinde kişi kendine karşı dürüst davranmalıdır. Bu kendinin farkına varmasını gerekli kılan bir kendini bilme sürecidir. Kişinin kendini yeniden yapılandırması, kişinin hareketlerinin nasıllığını, niçinliğini; hareketini etkileyen

¹⁸³ Topçu, Nurettin, age, s. 97; Daha ayrıntılı bilgi edinmek üzere 'İsyan Ahlakı'nın 'Sorumluluk

unsurları etkiler. Ortaya çıkan her halde sorumluluk bilincinin etkilerini görmek mümkündür. Kişide bunu ortaya koyan, kendine karşı olan sorumluluğudur. Bu kavram kişinin yapılandırılmasında etkili olduğu gibi, kişinin yapılandırılmasını hedefleyen ahlakı da yapılandırır. Bu yapılanma her bireyde aynı biçimde ve oranda gerçekleşmez. Bu yapılanma, kişinin tabiatının mahiyetiyle alakalıdır. Bu mahiyetin imkanları oranında kişi bu yapılandırmayı gerçekleştirir.

Bizim düşüncemizdeki temel ön kabullerden biri, 'insanın bir bütün olarak anlaşılması'dır. Dolayısıyla sorumluluk bilincini, ahlakı anlarken bütün olarak insanı anlıyoruz. Ahlakta kastımız da insanlı bir ahlaktır. Daha önce insan, hareket ederken üç boyutlu olarak hareket ettiğini söylemiştik. Kendine karşı olan hareketinin kendini kemale götüren bir yapılanma olduğunu söylemiştik.

İkinci boyut kişinin diğerine karşı olan hareketidir. Bu diğerden kastımız, kişinin kendisi ve Tanrısı dışında kalan kişinin hayatı içerisinde onunla ilişki içerisine giren her şey; kişiyi çevreleyen ve çevresinde olan canlı cansız her şeydir. Diğerine karşı olan davranışında, insana karşı olan hareketinde, toplumsal veya bireysel olarak insanın, davranışlarında 'adalet' ilkesine bağlı kalması gerekmektedir. Burada ferdî hareketteki adaletten kastımız, kişi ne ise, hangi özelliğe sahipse o özelliğe göre davranmasıdır. Toplumsal olandan kastımız ise, roller neyi gerektiriyorsa ona göre davranmaktır.

Kişi kendini oluştururken ona yardımcı olan şey 'tecrübe'leridir. Kişi tecrübelerince şekillenir. Ne yaşamışsa ona göre bir kişilik ortaya çıkar ve tabiatı neye müsaade ediyorsa ancak o kadar olacaktır. Yaşadığı hayatın kişi için çok önemli olduğunu unutmamalıdır. Bu hayatın içerisinde yer alan her şeyin de kendisi için, kendisi kadar önemli olduğu unutmamalıdır ve asla iyi olan kişiliği bozmamalıdır. Çünkü insan tabiatı gereği biraz asidir, ifsat edicidir.

İnsan, bir çevre içerisinde, doğa ve etrafında varolan canlı cansız her türlü varlıkla birlikte, yaşar. Kendisi, bu çevre içerisinde ne kadar yaşamaya hakkı varsa

diğerinin de o kadar yaşamaya hakkı olduğunu unutmamalıdır. Kişi her ne kadar kendini kemale yönlendirmiş olsa da, hareket sahası içerisinde olan diğer alanlarda da bir ahenk içerisinde davranmıyorsa, hayatı ve kendini ifsat etmiştir. Kişinin diğerine karşı olan hareketinde temel kaide adalettir. Neye karşı ne için sorumluluk bilincine sahipse ona göre davranmalıdır. Davranırken de, adalet ilkesini unutmamalıdır. Kınalızâde de dahil olmak üzere ahlakçılar ‘diğer’i sadece insan olarak algılamışlar. İnsanın doğaya karşı davranışını, eşyaya karşı davranışını ahlak çerçevesinde incelememişlerdir. Sadece adab-ı muaşere ahlaka konu edilmiştir. Çağımızda insanlar tüketen bir varlık haline gelmiştir. Elbette ki, bütün insan hareketleri ahlaka konu edilebilir. Özellikle bizim çağımızın insanın doğaya, eşyaya, teknolojiye karşı tutumu ahlaka konu edilmelidir.

Kişinin davranışlarının üçüncü boyutu, kişinin Tanrısına karşı olan hareketidir. Bu hareket kişinin yaşam tarzıyla alakalıdır. Kişinin yaşam tarzını belirleyen boyut bu tanrı boyuttur. Burada ‘Tanrı’ kelimesinden kastımız kişinin özünde olan ve onun hayat tarzını, genel anlayışını, dünya görüşünü belirleyen asıl olan unsurdur. Tanrı, bir müteal varlık (Allah, Zeus, totem, ruh vs), metafizik düşünceler veya varlıklar, maddi bir varlık (para, madde, vs.), bir ideoloji veya bir felsefi düşünüş sistemi ya da kişinin kendisi olabilir. Yani kişiyi belirleyen, onun yaşam tarzını ortaya koyan olmazsa olamazdır. Kişinin tanrısına karşı olan ilişkisinde insan, tanrısıyla arasında varolan ilişki neyi gerektiriyorsa, hayatına nasıl bir aks-i sedası oluyorsa ona göre davranması gerekir. Sorumluluk bilinci hakkındaki düşüncelerimizi anlattık. Şimdi Kınalızâde Ali Efendi’de sorumluluk bilinci kavramını aramaya başlayabiliriz.

A- KINALIZÂDE ALİ EFENDİ’DE SORUMLULUK BİLİNCİNİN KAYNAKLARI

Ahlak felsefesi, insan davranışlarının arkasında yatan nedeni, bir davranışın iyi ve kötü olduğu yargısına nasıl varıldığını, insan davranışlarında etkin olan arzu ve isteklerin ve nihayetinde bunların arkasında yatan niyet ve amaçların neler olduğunu

sorguladığını,¹⁸⁴ kişilerin ahlaki davranışlarını meşrulaştırmak ve ahlaki öğütlerini nasıl temellendirdikleri ahlak felsefesinin konusudur. Bunun ahlakî temellendirme¹⁸⁵ olarak adlandırıldığını daha önceki bölümlerde anlatmıştık. Bu açıklamalar doğrultusunda düşündüğümüz zaman Kınalızâde'nin metafizik(dini-akli) temellendirmeye sahip bir ahlak anlayışına sahip olduğunu görürüz. Bu bölümde de bu temellendirme doğrultusunda bir açıklamaya gideceğiz.

1. Sorumluluk Kaynağı Olarak Akıl

“Sorumluluk” kavramını açıklarken sorumluluğun şartlarından birinin akıl olduğunu söylemiştik. “Nefs” konusunda ise akli, insanı insan yapan özellik olarak belirtmiştik. Akıl hakkında biraz bilgi vererek konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayalım. Düşünme yetisi¹⁸⁶ olarak anlaşılan akıl, genel anlayışa göre maddeden beri mücerret cevherdir.¹⁸⁷ Akıl ayrıca idrak gücü, anlama, kavrayış, zeka, hafıza¹⁸⁸ vb. anlamlarda kullanılmıştır. Felsefi anlamda akıl, eşyanın sebeplerini yakalama melekesidir. Öznel ve yeti olarak akıl, akıl yürütme, yani olgular yahut zorunlu ilişkilerin kavramları arasındaki münasebetleri tespit etme gücü: ilişkileri idrak etme melekesidir.¹⁸⁹ Akıl, İslam dünyasında farklı şekillerde anlaşılmıştır. Farabi ve İbni Sina, “sudur’a dayanarak Vacibu’l-vücut’dan ilk aklın çıkmasından sonra, biri diğerinden çıkan dokuz akıl daha sıralar, onuncu akıl Faal Akıl’dır. Bunlar bilgi kaynağı olup, kendini, kendinden öncekini, ilk varlığı ve kendinden sonrakileri de bilir. Yani bu akıllar, hem ontolojik hem de bilgi değeri olan varlıklardır.¹⁹⁰ Şimdi insana ait olan akli inceleyelim. Bunu yaparken de temel kaynağımız Farabi olacaktır. Bunun sebebi akıl konusunda Kınalızâde de dahil olmak üzere kendinden sonrakileri etkilemesi ve filozoflar arasında bu konuda büyük ihtilaflar olamamasından dolayıdır.

¹⁸⁴ Çilingir, Lokman, age., s. 24

¹⁸⁵ Çilingir, Lokman, age., s. 23

¹⁸⁶ Hançerlioğlu, age., C VII s. 35

¹⁸⁷ Tehanevi, *Keşşaf Istilahat el-Funun ve'l Uhum*, Lübnan 1996, C II, s. 1194

¹⁸⁸ bkz. İbn Manzur, age., s.459, Tehanevi, age., S.1194, Doğan, Mehmet, s. 31

¹⁸⁹ Bolay, age., s.6-7

¹⁹⁰ Bolay, age., s.7

Farabi, akılı ilk önce ameli ve nazari olmak¹⁹¹ üzere ikiye ayırır. Ameli akılla insan yapacağı şeyi bilir.¹⁹² Nazari akıl ise, insanın içinde doğuştan bulunur. İnsanı mutluluğa, kemale götüren insanın manevi yönüdür.¹⁹³ Nazari akıl tekrar üçe ayrılır: Maddi (heyulani) akıl, melek halindeki akıl (akl bi'l- meleke) ve kazanılmış akıl (akl mükteseb).¹⁹⁴ Bu tasnif Farabi'nin Aristoteles'ten aldığı şekliyle şöyledir: Bilkuvve akıl, bilfiil akıl, müstefad akıl ve fa'al akıl'dır. Farbi bilkuvve aklın tarifini Aristoteles'ten alarak şöyle tarif etmiştir. Bilkuvve akıl, nefstir veya nefsin bir cüzi'dir veya nefsin kuvvetlerinden biridir. Varlıkların suretlerini ve mahiyetlerini maddesiz olarak soyutlayabilmek için zati hazır veya uygun olan şey demektir. Farabi, bu tarifi açıklamak için bal mumu ve bal mumu üstüne nakış misallerini vermiştir. Örneğin, herhangi bir bal mumuna verdiğin şekli düşün. Küp veya küre şeklinde olur. Bu meydana gelen şekil bal mumuyla özdeşdir. Ona yayılır. Uzunluğuna, genişliğine ve derinliğine onu bütünüyle içine alır. O zaman bal mumu meydana getirdiğimiz şekle dönüşür. Onun bu görünümünden ayrı mahiyeti olmaz. İşte Farabi'ye göre, bilkuvve akılda, varlıkların suretlerinin ortaya çıkmasını bu örneğe uygun şekilde anlaşılmalıdır. Böylece varlıkların suretlerinin ortaya çıkmasıyla bilkuvve akıl bilfiil akıla dönüşür.¹⁹⁵

Böylece bilfiil akıl , zihnin bir grup makulleri kavrayarak yükseldiği mertebelerden biridir. Zihin, bütün makulleri kavramaya muktedir olmadığı için, idrak ettiklerine nispetle bilfiil akıl, henüz idrak edemediklerine nispetle potansiyel (bilkuvve) akıldır. Makullerin kendisi ise duyulur nesnelere potansiyel olarak mevcuttur. Duyulur nesnelere soyulup çıkarıldıklarında ise bilfiil makuller haline gelirler. İnsan bir kere bu bilfiil akıl seviyesine yükseldikten sonra, artık kendisi kavrayabilir. Bu tür kavrayışın dış dünyayla bir alakası yoktur, o zihni ve soyut bir kavrayıştır.¹⁹⁶

Akıl soyutları kavrayabilme gücünü elde etmeye başladığında ise tekrar daha yüksek bir mertebeye müktesep akıl seviyesine veya insan aklının, maddi

¹⁹¹ Farabi, es-Siyase, s. 2

¹⁹² Farabi, age., s. 2-3

¹⁹³ Farabi, Fusul, s. 42

¹⁹⁴ M.M. Şerif, *İslam Düşüncesinin Tarihi*, İst. 1990, C II, s. 78

¹⁹⁵ Farabi, *Risale fi'l Akl*, nşr., Maurice Bouges, S.J., Beyrut, 1983, s.12-15

nesnelere hiçbir ilişkisi olmayan soyutları kavrama yatkınlığı kazandığı seviyeye ulaşır.¹⁹⁷ İnsan bu aşama doğuştan verilmez; kazanılarak elde edilir. Buna yardımcı olan ise Fa'al akıldır.

Fa'al akıl, insanda bulunmayan, bir madde de mevcut olmayan mufarık bir surettir. Müstefat akıl ile her an irtibata geçebilecek bir durumdadır. Böylece insan, kazanılmış aklı elde ettiğinde fa'al akıl ile bağlantı kurar.¹⁹⁸ Fa'al aklın görevi insanı koruyup gözetmek ve insan aklını aydınlatmaktır.¹⁹⁹ Bu akıl insanı mutluluğa götürür. Bu kadar açıklamadan sonra, Kınalızâde'nin düşüncelerine geçebiliriz.

Kınalızâde'nin akıl idrakinde Farabi'nin etkisi olmuştur. Özellikle ameli ve nazari akıl açısından bu etki belirgindir. Fakat Kınalızâde akıllar mevzuunu işlememiştir. Kınalızâde'nin ahlak anlayışında aklın önemli bir yeri vardır. Ahlakını şekillendirirken bu nazariyeden etkilendiği aşikardır. Ahlakı ikiye ayırması yönünden bu belirgindir ki, ahlakı anlattığımız bölüme bakıldığında bu etki kendiliğinden görülür.

İnsan davranışlarının değerlendirme konusu edilmesi için akıl başat unsurdur.²⁰⁰ Kınalızâde'ye göre aklın önemi belirtmek için şu alıntı kafi gelir kanısındayız. Ona göre "insan ruhu akla uygun hareket ve faaliyetleri meydana getirmeye kabiliyetine"²⁰¹ sahiptir. Kınalızâde insan hareketlerinin ortaya çıkmasının sebebi olan aklı aynı zamanda bir davranışın ahlakî olmasının sebebi olarak da görmüştür. O, şehvetin kötülüğünü açıkladığı bölümünde, hayvanların şehvetten dolayı mazur görülebileceğini, fakat insanın kendine verilmiş akıl ışığı sebebiyle mazur görülmeceğini²⁰² söylemiştir. Ayrıca 'haset' mevzuunda da, hasedin kötülüğüne bir çok örnek verdikten sonra kişinin sunmuş olduğu delilleri aklın lisanıyla tetkik ettiğinde bu kötülükten uzak olacağını söyler.²⁰³ Ona göre aklın söz

¹⁹⁶ M.M.Şerif, *age.*, C II, s.78

¹⁹⁷ M.M. Şerif, *age.*, C II, s.78

¹⁹⁸ bkz. Farabi, *el Medine*, s. 87-89, 106-107

¹⁹⁹ Farabi, *Medine*, s.88

²⁰⁰ bkz. Çağrıncı, *age.*, s.151

²⁰¹ Kınalızâde, A.A., s. 48

²⁰² Kınalızâde, A.A., s. 73

²⁰³ Kınalızâde, A.A., s. 241

konusu bile edilmeyeceği hiçbir davranışın bir değeri ve anlamı yoktur. Bu tür davranışlar insan tabiatına terstir. Bu bir hastalıktır.

Ahlakî davranış bozukluklarını ruh hastalığı²⁰⁴ olarak gören ve kendini bir ruh doktoru²⁰⁵ olarak tanımlayan Kınalızâde, ruhî hastalıkları işlediği bölümünde, aklî ve dinî deliller sunduktan sonra kişinin mevzuyu muhakeme etmesini Allah'ın inayetiyle bundan kurtulacağını belirtmiştir. "Teorik ahlâk yönünden âlim(amil?) olan kuvvetin eseri ve yaptığı iş, akılla bilinen şeylerin varlık ve bölümlerini idrâk etmektir. Pratik ahlâk yönünden âlim(amil?) olan kuvvetin eseri ve yaptığı iş ise, güzel ahlâkı ve iyi amelleri (âmâl-î salîha) çirkin ahlâk ve kötü işlerden (âmâl-î zemîme) ayırt edip, hangi işleri yapmanın olgunluk ve saadet sebebi, hangi işleri yapmanın da noksanlık ve isyan sebebi olduğunu idrâk etmektir."²⁰⁶ Dolayısıyla Kınalızâde için insanî davranışlarda aklın ne kadar önemli olduğunu bu alıntılardan da anlamak mümkündür.

Kınalızâde için ahlakî davranışın temel saiki akıldır. Dolayısıyla onun ahlak anlayışı içerisinde akıl, ahlaki davranışlar için temel kaynaklardandır. Bizce bunun sebebi Kınalızâde'nin İslam dinine mensup olması ve İslam ahlakını benimsemiş olmasıdır. İslam ahlakı içerisinde de tasavvufun etkisinde kalmış akli, felsefî ahlak anlayışını²⁰⁷ benimsemiş olmasıdır. Bu anlayışa göre, bir insanın yaptığı işten sorumlu tutulması o kişinin akıl baliğ olmasıyla alakalıdır. İslam dinin temel kaynaklarından olan Kur'an'da insanın aklını kullanmasının²⁰⁸ bolca söylenmesi ve İslam dininin insana vermiş olduğu önemden dolayı insanı insan yapan özellik olan akla fevkalade önem vermesinden kaynaklanır. Nasıl ki, aklıyla malum olan insanın ürettiği her sistemin akıldan uzak olması düşünülemezse, insana inen bir dinin de akli bir kenara bırakması düşünülemez. Sorumluluk bilinci gibi insanın aklıyla, idrakiyle alakalı bir kavramın kaynağı olarak aklın yeri aşikardır.

²⁰⁴ Kınalızâde, A.A., s. 173

²⁰⁵ Kınalızâde, A.A., s. 168

²⁰⁶ Kınalızâde, A.A., s. 62

²⁰⁷ Çağrıncı, age., s. 83

²⁰⁸ 2/73, 3/65, 5/58, 6/32, 65/10, 89/5 vb. ayetlere bakılabilir. Daha fazla ayet bulmak mümkündür.

2. Sorumluluk Kaynağı Olarak Din

Konuyu incelemeye başlamadan evvel dinin tanımı vermek uygun olacaktır. Din, “yol, hukuk, hesap günü, yaşam biçimi anlamlarına gelir. Yaygın anlamda inanç sisteminde kutsala, metafizik değerlere veya tanrı fikrine yer veren ve inananlara bir yaşam biçimi öngören sistemdir. Dinler tanrı düşüncelerine, yapılarına, yayıldıkları alanlara, kurucularına ve diğer çeşitli özelliklerine göre tasnif edilirler. Kur’an’da ise din terimi kanun, hüküm ve hesap günü gibi anlamlarda da kullanılmakla birlikte, asıl itibariyle insanın tercih ettiği yaşam biçimi veya hayat tarzını ifade eder. Bu doğrultuda Kur’an’a göre din, insanın zihinsel fonksiyonlarını (inanç ve düşüncelerini), tavır ve davranışlarını (ibadet) ve toplumsal yapılarını (cemaat) belirleyen bir sistemdir. Bu doğrultuda yapısında tanrı fikrine yer versin ya da vermesin, metafizik değerlere sahip olsun ya da olmasın insanın düşüncelerini ve hayat tarzını belirleyen her sistem dindir. Kur’an, insanlar için temelde iki dinin varlığından bahseder. Bunlardan ilki Allah’ın insanlar için seçtiği ve öngördüğü di olan İslam ya da Allah’ın dinidir; diğeri ise İslam’ın dışındaki din veya dinlerdir. Kur’an’da ancak Allah’ın dini olan İslam’ın insanları doğru yola ve kurtuluşa kavuşturacak din ya da hayat tarzı olduğunu, İslam’ın dışında seçilen hayat tarzlarının ise Allah tarafından kabul edilmediği vurgulanır. (Ali İmran 19, Maide 3)”²⁰⁹ Bizim dinden kastımız da bir sistem olarak ve hayat tarzı olarak dindir.

Kınalızâde’nin dinden kastı bir inanç sistemi olarak İslam’dır. Kınalızâde’de sorumluluk kaynağı olarak dini açıkça ortaya koyması açısından Kınalızâde’nin takva²¹⁰ açıklamasını vermek yerinde olacaktır. Ona göre, “takva: En yüksek ve en çok övülmüş bir ahlâkî fazilettir. Yüce Rabbimiz Kur’an-ı Kerim’in başından sonuna kadar takva ile süslenmiş ve övülmüş bulunan, yüksek zatları metheder. Rabbimiz Selâmet yıldızının, Âhîret saadetinin ve hidayet yolunun takva ehline inayet buyrulduğunu göstermiştir. Takva elbisesinden mahrum olanlar Âhîret saadetinden ve ebedî nîmetlerinden mahrum kalırlar.”²¹¹

²⁰⁹ Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yay. Ankara, 1998, s. 96

²¹⁰ bkz., Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı*, 2/2; Muhammed Esed ‘*Kur’an Mesajı*’ adlı Kur’an meali ve tefsirinde ‘takva’yı sorumluluk bilinci olarak açıklamıştır.

²¹¹ Kınalızâde, A.A., s.118

Kınalızâde Ali Efendi'nin kitabındaki genel yöntem gereği, mesela 'kibir ve ilacı' adlı bölümünde akli delilleri sunduktan sonra, büyüklenme reziletinden kurtulup tevazuyu elde etmek için herkes kendi mertebesince düşünmesi yeter diye başlayan paragrafın sonlarına doğru ahiret hesabını ve Kitabı düşünen kişilerin böyle bir rezilete düşmeyeceğini söylüyor.²¹²

Ayrıca kitabının 'adaletin neveleri' kısmındaki açıklamaları özellikle 'tevekkül, ibadet' kısımlarında daha ziyade İslam ahlakının etkilerini görmek mümkündür. Bu kısımlarda dini ahlakı görmek mümkündür. Bu kısımda dini nasların yanı sıra akli delillerde kullanılarak Yaratıcı olan Allah'a kulluk ve Ona karşı davranışlarını açıklamış ve olması gerekenleri açıklamıştır.²¹³ "..., insanın tahsil ettiği bir huy, iktisap ettiği bir âmel, kendisinin peşini, tesir yönünden bu dünyada bırakmadığı gibi Âhirette de bırakmayacak."²¹⁴ Bu kısımda İslam ahlakına ve dini ahlaka dair küçük bir açıklamada bulunalım.

Dini temellendirilmeye dayanan ahlak iki kısımda incelenebilir. Birincisi, Tanrısal buyrukları ahlakın temeli yapan görüştür. İkincisi ise, ahlaktan yola çıkarak dine ulaşan görüştür.²¹⁵ Dini ahlak, cedeli veya metodolojik inceliklerden uzaklaşma ve doğrudan İslam ahlak ruhunu ortaya çıkarma eğilimdedir. Düşüncelerini desteklemek için Kur'an ve hadisten sıkça alıntılar yapmışlardır.²¹⁶ İslam ahlakını ise başlıca üç bölümde inceleyebiliriz. Bunlar: Kur'an ahlakı, tasavvuf ahlakı ve felsefi ahlaktır. Kur'an ahlakı, doğrudan Kitap ve Sünnetle belirlenen ahlaktır. Tasavvuf ahlakı, özel manada mutasavvıfların ahlakıdır; yani seyir ve süluka, nefis mücahedesine ve murakabaya ait bir ahlaktır. Felsefi ahlak ise, akli verilere dayanılarak ortaya konan ahlaktır. Özellikle Eflatun, Aristoteles gibi filozofların düşünceleri alınarak onların kabul ettiği esaslar baz alınarak onların metotları kullanılarak Kur'an ve Hadislerdeki ahlaki sistemin yeniden yorumlanmasıyla oluşan ahlaktır. Kınalızâde ise, bu üç ahlakı uzlaştırarak oluşturmaya çalıştığı bir ahlak

²¹² Kınalızâde, A.A., s.193-194

²¹³ Kınalızâde, A.A., s.111-123

²¹⁴ Kınalızâde, A.A., s.124

²¹⁵ Çilingir, Lokman, age., s. 43

²¹⁶ Fahri, Macit, *İslam ahlak Teorileri*, çev. Muammer İskenderoğlu- Atilla Arkan, Litera yay. İst, 2004, s.211

anlayışına sahiptir.²¹⁷ Dini ahlaktan kasıt ise, Tanrı'ya karşı görevlerin yerine getirilmesidir. Bu ahlaki görevlerin önde gelenlerindedir. Bu görevleri özetlersek, kişi Allah'a güvenmek, sığınmak, tövbe etmek, imtihana inanmak, tesbih etmek, nimetlerini düşünmek, rahmetini istemek, sınırları aşmamak, şeriata uymak, itaattir.²¹⁸ Kınalızâde'nin eserini bu düsturlar doğrultusunda kaleme aldığını görürüz.

Bu bağlamda insanın düşünce ve davranışlarını etkileyen en önemli mefhum dindir. Ne yaparsa yapsın din mefhumunu insanın düşüncelerinden uzaklaştırması mümkün değildir. Çünkü din insana ait bütün alanlara sirayet eder ve etkiler. Biraz önce alıntıladığımız kısımdan da anlaşılacağı üzere din, Kınalızâde'nin fikriyatında önemli bir etkindir.

Kınalızâde, kendini ruh doktoru olarak görüp ruh hastalıklarına reçete verdiğini söylüyor. Bunu yaparken en önemli tedavi metodu ikna metodudur. İnsanları ikna etmek için ilk önce hastalığı tanımlıyor mantıki açıklamalar getiriyor, kişilerden örnek veriyor akla hitap ettikten sonra dini örnekler veriyor ve insanları böylelikle ikna etme yoluna gidiyor. Kınalızâde'nin ahlakında en önemli iki unsur akıl ve dindir. Buna bir örnek:

“Altıncı âfet: Sözü normalin dışında (san'atkârâre) konuşma şekline sokma hastalığı (kelâmla tasannu'): Yani söze fazlaca secîler, istiâreler, deyim ve istilâhlar katmaya hırslı olmaktır. Bu da fazilet isteyen, sevab kazanmak emelinde olanlara câiz değildir. Zira vaktin boşuna geçirilmesi olduğundan başka, şer'an kötülenmiştir, aklen de doğru olmayan bir şeydir. Hadîs-î şerîfte şöyle buyrulmuştur: “Ben tekellüften berîyim. Ümmetimin muttakileri de berîdir.”²¹⁹ Görüldüğü üzere Kınalızâde'nin düşünce yapısında din etkin bir unsurdur..

3- Sorumluluk Kaynağı Olarak Toplum

“Toplum” ve “devlet” kavramlarının anlamını vererek bu bölüme başlayabiliriz. Toplum, “belli bir üretim biçimiyle belirlenen örgütlü insan

²¹⁷ Erdem, age., s.50-51

²¹⁸ bkz. Altıntaş, Hayrani, age., s. 321-331

²¹⁹ Kınalızâde, A.A., s. 253

topluluğu... Toplum, tarihsel gelişme içinde biçimlenmiş bulunan, belirli bir üretim biçimini temel alan ve insanın gelişmesinde bir aşama olarak ortaya çıkan bir toplumsal bağlantılar ve büyük insan kümeleri arasındaki ilişkiler dizgesidir.”²²⁰ Devletin tanımı ise şöyledir: Devlet, “ bir hükümet yönetiminde örgenleşmiş siyasal topluluk”tur.²²¹ Bu genel açıklamalardan sonra Kınalızâde’de sorumluluk kaynağı olarak toplumu inceleyelim.

Kınalızâde Ali Efendi, ahlak kitabının ikinci cildi olan *‘Devlet Ve Aile Ahlâkı’ (Tedbir’ul Menzil ve Devlet)* kitabı toplumun düzenlenmesini sağlamak için kaleme alınmış bir bölüm. Bu bölümde devletin özellikleri, devlet başkanının özellikleri, iyi bir ailenin nasıl olacağı, beşeri münasebetler ve aile idaresi gibi konuları işlemiştir. Bu kitabında toplumun düzenlenmesi, ahenkli ve sağlıklı bir hale gelmesi için çalışmıştır.

“İnsan tabiatı huy hırsızdır. Bizzat sabilik ve küçüklük çağında bu daha ileridir.”²²² İnsanı oluşturan şeylerden biri de çevresindeki insanlardır. Bu insanlar şahsın, kişiliğinin oluşmasında etkilidir. İnsanın dışındaki diğer kişiler, kişiye ait tecrübelerin içini doldurduğu bir gerçektir. Bu açıdan kişinin dışında varolan diğer insanlar kişinin kişiliği açısından fevkalade önemlidir. Kınalızâde’de bunun farkına vardığı için kişinin çevresini belirlemesinin önemini sıkça vurgulamıştır. Bunun ahlaki güzelleştirmek için elzem bir davranış olduğunu belirtmiştir.²²³

Ona göre, “...ahlâkı güzelleştirmek ve fazîleti kazanmak san’at işidir. İnsanın kendi tedbiri ile olur. Bu arada da üstat ve muallim olan tabiata uymak gerek.”²²⁴ Çocuk terbiyesinde çocuğun etrafında oluşturulan çevrenin büyük bir öneme haiz olduğunu bilen Kınalızâde Ali Efendi, ahlaki oluştururken çevrenin toplumun ne büyük bir öneme sahip olduğunu farkındadır. Çocuk terbiyesinden bahsettiği bölümde şöyle bir tavsiyede bulunuyor: “Daima yanlarında iyi ve hayır sahibi kimseleri övmek ve kötülerini de kınamak suretiyle çocuklar, kötülerden

²²⁰ Haçerlioğlu, *Toplumbilim Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İst., 1996, s. 375

²²¹ Haçerlioğlu, *age.*, s. 94

²²² Kınalızâde, D.A.A., s. 64

²²³ Kınalızâde, A.A., s.159

uzaklaşır ve hayır olana koşarlar...”²²⁵ dolayısıyla kişilik oluşurken çevrenin toplumun önemi büyüktür.

Kınalızâde’ye göre kişi faziletli olmak istiyorsa faziletli insanlarla ilişki kurmalı ve bu kimselerin meclisinde bulunması gerekmektedir.²²⁶ Kişi hangi toplum içerisinde doğarsa tabi olarak o toplumun hüviyetine bürünür. Dolayısıyla ‘sorumluluk bilinci’ni oluşturan en önemli etkenlerden biri de içinde doğduğu toplumdur. Kişilik için toplumun önemi büyüktür. Çünkü insan tecrübelerini bu toplumun kendine yüklediği kuvvelerle yorumlar, içselleştirir ve belirler. Ona göre ahlakî güzelleşmeyi sağlamanın -ister genç olsun isterse yaşlı olsun- en önemli unsuru iyi bir çevre edinmek ve sağlıklı bir toplumun içinde yaşamaktır. Böylelikle sağlıklı güzel bir ahlakı elde etmiş oluruz. *Toplum* açısından güzel ahlak ise, adalet kavramıyla gerçekleşir. Toplum kendi ilişkileri açısından adaleti aralarında ikame etmeleri gerekmektedir. Böylelikle toplum sağlıklı bir hale gelir. Bireyler de bu sağlıklı yapının etkisiyle güzel ahlak sahibi olurlar.

“Kınalızâde Ali Efendi için sorumluluk bilincinin temelleri nelerdir?” sorusunun cevabını akıl, din ve toplum açısından yukarıdaki bölümlerde açıkladık. Şimdi bir sonraki bölüm olan “sorumluluk bilincini boyutları”ni incelemeye başlayabiliriz.

B-KINALIZÂDE DÜŞÜNÇESİNDE SORUMLULUK BİLİNCİNİN YERİ VE BOYUTLARI

1-Kınalızâde’nin Ahlak Anlayışına Genel Bir Bakış

Kınalızâde Ali Efendi ahlakı iki kısımda ele alır. Birinci kısımda kişiye ait ruhsal hastalıklar ve bu hastalıkların ilaçları; ikinci kısımda toplumu ilgilendiren bölümdür. Bu ikinci bölümde aile ahlakı kısmında ailenin yönetimi eğitim, iktisat ve ev halkının idaresi yani ev idaresi, beşeri münasebetler, çocuk eğitimi ve devlet

²²⁴ Kınalızâde, A.A., s.151

²²⁵ Kınalızâde, D.A.A, s. 64

²²⁶ Kınalızâde, A.A, s.157

idaresini ele aldığı kısımdır. Bu kısımda sağlıklı bir toplum için önerilerde bulunur.²²⁷

Brunner, “ahlakın insan doğasına değil de zorunlu olarak dinsel temele dayanması gerektiğini savunur.”²²⁸ Fakat o, Brunner gibi insanın tabiatını bir kenara koymaz. O insanın tabiatının yardımıyla olgunlaşacağını²²⁹ düşünür. Kınalızâde'nin ahlaki için önceki bölümlerde dini, tasavvufi ve felsefi ahlakın meczinden oluşan bir ahlak anlayışına sahip olduğunu söylemiştik.

Onun kişinin ruh hastalıkları ve ilaçlarını ele aldığı bölümde önerdiği çözümler Gazzali'nin 'İhya'sındaki, İbni Miskeveyh'in kitabındaki ahlaki konuları ele alış ve işleyişlerindeki yöntemleri izlemiştir. Bu bölüme başlamadan önce nefsi ve insana ait kuvveleri incelemiştir. Daha sonra ahlaki sorunlara çözüm üretmeye başlamıştır. Bunu yaparken tasavvufi, dini, aklî bir yöntem izlemiştir. Kişinin az yemesi, mala önem vermemesi, lisanın afetlerinden kaçınılması ve riyazatı önermesi göz önünde tutulduğunda Yukarda ismi geçen düşünürlerden etkilendiği aşıkardır. Onun ahlaki için ahlak nevelerini meczetmesi düşünüldüğünde Kınalızâde'nin ahlaki için tasavvufi bir ahlaktır²³⁰ demek bir yönüyle mümkündür. Kişinin tabiatı üzerine yoğunlaşması ve kemalin kişisel özelliklerden kaynaklandığını bunu seçkin tabiatlıların²³¹ özelliği olduğu bu kemale de bu seçkinlerin erişebileceği düşüncesi bunun bir başka göstergesidir.

Kınalızâde'ye göre, toplum ahlakında esas unsur hikmet ve muhabbetir.²³² Onun toplumu Farabi gibi faziletli bir toplumdur.²³³ Kınalızâde Ali Efendi ahlakını ortaya korken, ikna metodunu kullandığını bunu yaparken elindeki bütün materyalleri (akıl, din, hikaye vs.) kullandığını söylemiştik. Tabi kendinden önceki alimleri iyi tanıdığını bunlardan faydalandığını²³⁴ ve İslam Felsefesi'ni bildiği²³⁵

²²⁷ Kınalızâde, D.A.A., s.17-80;81-106;210-245

²²⁸ Çilingir, Lokman, age., s.47

²²⁹ Kınalızâde, A.A., s.157

²³⁰ Kınalızâde, D.A.A., s.150

²³¹ Kınalızâde, A.A., s.180

²³² Kınalızâde, D.A.A., s.141

²³³ Kınalızâde, D.A.A., s.176

²³⁴ Kınalızâde, D.A.A., s.151

ortadadır. Fakat İbni Miskeveyh gibi alıntılarında bazen filozofların isimlerini söylemez. Biz bunu serdettiği düşüncelerinden çıkarıyoruz. Gördüğümüz diğer bir nokta ise bu bilgileri iyi kullandığıdır.

Kınalızâde kitabının ikinci cildinde aile ve devlet ahlakını anlatırken kendinden önceki ahlak ve siyaset kitaplarını iyi incelediği ve bunu iyi anlayıp uyarladığı bir gerçektir. Bu konuda Farabi ve İbni Miskeveyh etkisi görülür. Onun orijinal görüşlerinden birisi, -diğer kitaplarında rastlamadığımız bir konu- sağlıklı bir aile yaşamı için tek eşliliği savunmasıdır.²³⁶ Kendinden öncekilerden ayrıldığı nokta da bu düşüncesidir.

O, insanların yöneticilerinin dini üzerine bulunduğunu²³⁷ düşünmüştür. Bunun için yöneticilerin özelliklerini en ince ayrıntısına kadar anlatmıştır. Yöneticilerin hikmetle işi başaracağını, hikmet bilinirse nizamın kurulacağını²³⁸ belirtmiştir. Onun istediği toplum, Farabi'de etkisiyle, faziletliilerin oluşturduğu bir toplumdur.

Kınalızâde'de ahlakında, İmam Gazali etkisini ve kendinden evvelki geleneğin özellikle İbni Miskeveyh'in etkisini görmek mümkündür. Kınalızâde, ahlakı bir sorunla karşılaştığı vakit Allah-insan birlikteliğiyle ahlakî sorunları çözme yoluna gitmiştir. Doğal olarak bu birliktelikte, Allah ağır basmaktadır. Fakat bu birliktelik Allah'ın inayeti ve kişinin çabasıyla şekillenen bir birlikteliktir. Kınalızâde'nin sorunlara nistan ve akıldan deliller getirmek suretiyle edinmiş olduğu bir ikna metodu vardır. Bunu yaparken de mantık kurallarını kullanmıştır.²³⁹ Ayrıca ahlakî hastalıkların aşılmasında kişinin gayretini ve çalışıp çabalamasını vurguladığını belirtmek gerekir.²⁴⁰ Son olarak bu verilerden de yola çıkarak şunu söylemek mümkündür. Kınalızâde'nin ahlakı, İslam ahlakının dini, tasavvufi ve felsefi ahlak mesleklerinin meczinden oluşan bir ahlaktır.

²³⁵ Kınalızâde, A.A, s. 79,85

²³⁶ Kınalızâde, D.A.A, s. 48

²³⁷ Kınalızâde, D.A.A, s.189

²³⁸ Kınalızâde, D.A.A, s.229

²³⁹ Kınalızâde, D.A.A., s.13; 190-192

²⁴⁰ Kınalızâde, A.A., s.173

2-Kınalızâde'de Sorumluluk Bilinci ve Eylem İlişkisi

Sorumluluk bilinci, insana ait olan, insan hayatının bütün yönlerini kapsar. Sorumluluk bilinci, kişinin kendini yapılandırmasında kişinin hareketlerini belirleyendir. İnsan hareketinin ve yapılanmasının her aşamasında insanın içinde varolandır. İnsanın hareketinin üç boyutunda da etkindir. Daha önce de belirttiğimiz gibi kişinin kendine karşı olan sorumluluğu, kendini kemale doğru götürmesi ve kemali elde etmesidir. Kişinin diğerine karşı olan sorumluluğu, bütün varlıklara adaletle davranmaktır. Kişinin Tanrısına karşı olan sorumluluğu ise, aralarındaki ilişkinin tabiatına uygun davranmasıdır. Kişi bu hareketlerini bir farkındalıkla gerçekleştirmelidir. Kendinden sadır olan bütün hareketleri bilinçli olarak yapmak zorundadır.

Kendine karşı olan boyutta insan kendi ayıbını ve eksikliklerini bilmelidir.²⁴¹ Sorumluluk bilincinin asıl kapsamı kişinin kendisidir. Asıl mevzu insanın ta kendisidir. Sorumluluk bilinci insanın kendi içerisinde varolur ve amacı insanın kendini yapılandırması, kendinden sadır olan ve kendine yapılan hareketlerin farkında olmasıdır.²⁴² Sorumluluk bilinci insanın kendini tanımasını sağlar. Kınalızade, mükellefe ait fiilleri iki kısım olarak görür. Birincisi kişinin kendisiyle Hak arasındaki hakları eda etmesi; ikincisi ise, kişinin kendisi ile halk arasında olan hakları yerine getirmesidir.²⁴³ Ona göre şu hadis durumu en iyi açıklayandır. "Allah'ın emrine tazim ve Allah'ın yarattığına şefkat." Bu hadis onun için kafidir. Bu mevzuda esas olan şey, adalettir. Kişi akıllı davranmalı ve zulüm yapmadan adaletle bu ilişkileri gerçekleştirmelidir.²⁴⁴

Kişi sorumluluk bilincinin kapsamı içerisinde yer alan üç alandaki hakları adalet ve ilişkinin tabiatı gereğince üzerine düşen ya da yapması gerekli hareketleri, fiilleri ortaya koyması gerekir. Fakat bunu yaparken sorumluluk bilincinin ona yüklediği mefhumlarla hareket etmeli ve yükümlülüklerini yerine getirmelidir.

²⁴¹ Kınalızâde, A.A., s.164

²⁴² Ayrıca bu konuda bilgi almak için bkz. İoanna Kuçuradi, *Etik*, Ankara 1996, s. 149-166

²⁴³ Kınalızâde, A.A., s. 147-148

²⁴⁴ Kınalızâde, A.A., s. 148-149

3- Sorumluluk Bilincinin Boyutları

Sorumluluk bilincinin üç boyutlu olduğunu söylemiştik. Bunlar: Kişinin kendisine karşı olan; kişinin diğerine karşı olan ve kişinin Tanrısına olan sorumluluk bilincidir. Bu boyutlar birbirinden ayrılamaz üçü birbirine tuğla örgüleri gibi bağlıdır. Sorumluluk bilinci binasının ayakta durması bu birliktelikle mümkündür. Bunları birbirinden ayrı alanlarımış gibi düşünmek ve böyle hareket etmek büyük bir hata olacaktır. Bu boyutlar birbirini etkiler ve hepsinin birden yaşaması için birliktelik içerisinde olmaları gerekmektedir. Boyut kavramını kullanmamızın sebebi de bu ayrılmamazlıktır. Bu kavramdan anladığımız ve bize göre bu kavramın asıl amacı kişinin kendini yeniden yapılandırmasıdır. Bu boyutları geniş olarak incelemeye başlayabiliriz. İlk olarak kişinin kendine karşı olan sorumluluklarını incelemeye başlayalım.

a-İnsan'ın Kendine Karşı Sorumlulukları

Kişinin kendine karşı olan hareketlerinden oluşan sorumlulukların mevzu bahis edildiği alandır. Bu alanda kişinin kendini kemale erdirmek için yaptığı hareketler silsilesi etkindir. Kınalızâde'nin şu ifadesi ile konuya giriş yapalım. Ona göre, "insan kendi ayıbını ve eksikliklerini tanımalıdır."²⁴⁵ Böylelikle kişi bu boyuta dair ilk işini gerçekleştirmiş olur. Bu boyutta da yapılacak ilk iş kişinin kendini tanıması ve kendinin farkına varmasıdır. Kişinin özelliği gereği kötü olana sapsması kolay iyi ve kemali elde etmesi ise zor olan iştir. Kınalızade bunu şu cümlelerle ifade etmiştir. "...Nefsin kötü yola düşmesi kolay, halbuki nefse bir fazilet kazandırılması aksine güçtür.... Kötülüğe düşmek bir taşın yüksekte aşağı atılması kadar kolaydır. Faziletin kazanılma ise, ağır bir taşı yüksek bir dağa çıkarmak kadar zordur. Büyük bir kuvvet, sağlam bir azim ve sebat ister."²⁴⁶ Bu iş Kınalızâde'nin de ifade ettiği gibi zor bir iştir.

²⁴⁵ Kınalızâde, A.A, s.164

²⁴⁶ Kınalızâde, A.A., s.158

Kınalızâde'ye göre, ahlakî güzelleştirmede en önemli vasıta ahlak ilmidir.²⁴⁷ Kınalızâde bu ilmi ruh doktorluğu olarak görmüştür. 'Ona göre ahlakî güzelleştirmek yolunda adaletli olmak ve tabiatı üstat olarak kabul edip ona uymak gerekir. Ruhen sıhhat isteyen kişi ruhun şu üç kuvvetini bir tertiplemelidir. Bu üç kuvvetten ilk önce şehvet kuvvetini fazileti olan iffete dönüştürmelidir. İkinci olarak gazap kuvvetini fazileti olan şecaata; üçüncü olarak temyiz ve idrak kuvvetini fazileti olan hikmete dönüştürmelidir. Bu faziletlerden dolayı ise, Allah'a şükretmelidir. Her daim bu özellikleri korumak için çalışmalıdır. İnsan, şehvet kuvvetini itidale tebdil ettikten sonra, korkaklıktan ve tehevürden sıyrılıp itidali elde ettikten sonra hikmet yöneldir. Böylelikle insan, cerbeze ve belâdetten uzaklaşır. Bunun için kainata bakışın ölçüleri olan ilme yöneldir. Düşünme ve isabeti sağlamlaştıran mantık ilmini öğrenmelidir. Sonra matematik ilimlerin kazanmalıdır. Bu, insana her meselede zan ve ihtimale razı olamayıp kesinlik ve yakîn mertebesine ulaşılmasını sağlar. Bundan sonra eşyanın hakikatini ve dış varlıkların hallerinin keşfi ile varlığını süsler. Bu noktada bilmezlikten ve noksanlıktan kaçınır. Bunlar elde edildikten sonra tabiat ve ilahiyat ilimleri tahsil edilerek meselelere idrak kabiliyetine ulaşılır ki, bu merteye Hakkın yardımıyla ulaşılacak bir mertebedir.²⁴⁸ Bu yaklaşım için Aristotalyen veya Meşşai bir yaklaşım olduğunu söyleyebiliriz.

Bu üç fazilet(iffet, şecaat, hikmet) elde edildikten sonra, bu faziletlerden en büyük fazilet olan adalet elde edilir. Bu faziletler kazanıldıktan sonra yaşayışını, şahsi ve toplumsal vazifesini adalet üzere yapan kişi, hakiki olgunluğa, ebedi saadete ulaşır ve işiyle beliren kamil insan, sağlam hakim, kamil filozof gibi isimler verilir. Bundan sonra istenirse diğer faziletlerde elde edilir. Bunlar: bedeni ve medeni faziletlerdir. Bedeni faziletler tıp ilmiyle elde edilir. Astronomi de bunun içine girer. Medeni faziletler ise, din ve devlet ahvalini nizama konması, mülk ve millet işlerinin sevk ve idaresini belirleyen ilimlerdir. Din ilimleri, edebi ilimler ve hesap (iktisat) ilimi gibi ilimlerin elde edilmesiyle bu ilimlerin ürettiği çözüm yollarıyla toplum yönetilir.²⁴⁹ Burada Kınalızâde Ali Efendi'nin teferruatlı anlatımıyla faziletin nasıl kazanılacağını gördük. Bu ise, kişinin kendine karşı olan sorumluluğudur. Ayrıca

²⁴⁷ Kınalızâde, A.A., s. 154

²⁴⁸ Kınalızâde, A.A., s. 55-156

diğerine ve Tanrısına karşı olan sorumluluğudur. Diğere bölümlerde bu iki boyutu inceleyeceğimiz için burada bir açıklamaya gitmiyoruz.

Kişi bu faziletleri elde ettikten sonra, bu faziletleri elinde tutabilmesi için devamlı bir gayret içerisinde olması gerekir. Bunu ilimle yapmalı ve ilim hazinelerini asla unutmamalıdır.²⁵⁰ Kişi, kendisi için olaylar karşısında sağlam bir ölçüye sahip olmalıdır.²⁵¹ Kişi kimin ayıbına bakıyor olursa olsun neyi görmüş olursa olsun kendini görmelidir. Her daim kişi, kendini yapılandırmalıdır.²⁵² Kişi devamlı olarak kendini kontrol etmelidir.²⁵³ Nefsiyle uğraşmalı zor durumlarda bile nefsinin alt etmeli ve nefsiyle mücadele içinde olmalıdır.²⁵⁴ Akılsız, nakilsiz hareket etmemelidir.²⁵⁵ Ve bu doğrultu da bir çok faziletleri sıralıyor. Faziletlerin isimlerini şöyledir: İffet, şecaat, seha, hikmet ve adalettir.²⁵⁶ Reziletler ise; cerbeze ve sefeh(bu akıl kuvvetinin gereksiz yerlerde harcanmasıdır), beladet(akıl kuvvetini tembel bırakılmasıdır), tehevür(şecaatin ifradıdır), fucur ve şereh(ya gecici lezzetlere aşırı tamahtır ya da mübah olanlardan yüz çevirmektir), zulüm(adaletin ifradıdır)dür.²⁵⁷ Biz burada Kınalızâde'nin de ifade ettiği gibi pek çok olan reziletlerden²⁵⁸ herhangi birini seçip nakletmek istiyoruz. Seçtiğimiz bölümün kısa olmasına dikkat ettik. Burada hayret (kararsızlık) hastalığının ilacını verdiği bölümü nakledeceğiz.

“Hayret hastalığının ilacı: Hassas ve ince meselelerde, iki delil karşılıklı olarak ortaya çıkınca, yakîn hakikâti bulamamak, basîret gözünü açamadığı için hayret ve şüphe noktasında kalmak. Böyle bir fikri çıkmazdan kurtulmak için önce apaçık bir hükmü ele almak lazım. Ele alınan kazîye iki yoldan da apaçık bir hakikâttir. Akıl kesinlikle ve kolayca bunun doğruluğunu anlar. Bunu uzunca tefekkür ettikten sonra diğere meselelerde hakikâti anlamak için lâzım olan ön bilgilere sahip olur, ortaya çıkan meselenin ayrıntılarını idrâke gayret eder. Bu ön

²⁴⁹ Kınalızâde, A.A., s.155-156

²⁵⁰ Kınalızâde, A.A., s.161

²⁵¹ Kınalızâde, A.A., s.163

²⁵² Kınalızâde, A.A., s.164-165

²⁵³ Kınalızâde, A.A., s.159

²⁵⁴ Kınalızâde, A.A., s.199

²⁵⁵ Kınalızâde, A.A., s.131-134

²⁵⁶ bkz. Kınalızâde, A.A., s.129-135

²⁵⁷ bkz. Kınalızâde, A.A., s.125-126

²⁵⁸ Kınalızâde, A.A., s. 123

bilgilerin vicdanında hak olduğuna yakîn bir kanaat besleyip mantık kaidelerini, fikir ölçülerini göz önüne alıp, son derece büyük bir ihtiyatla derinliğine tetkik ederek, hakkı batıldan ayırt eder, sırf hakkı tayin eder ve doğrular.”²⁵⁹ Burada Kınalızâde akli bir meselede ikircikte kalmanın önlenmesine karşı ilacını bizlere sunmuştur.

Kınalızâde akli kuvvetlerden bahsettiği bölümde faziletin tanımını vermiştir. Bu tanım ile faziletin aslında akli bir kemal noktasına ulaşmak olduğunu söylemek mümkündür. Ona göre fazilet, kuvvet-i müdrike ve kuvvet-i muharrikeden “... meydana gelen işler sahih akla uygun ve güzel bir vecih üzere ve itidâl sınırında meydana gelirse, bu nev’î işlere sebep olan huya “fazilet” denir.”²⁶⁰ Burada insana ait olan insanın ruhunu ve bedenini hareket ettiren bu iki kuvvet aklın kuralları doğrultusunda hareket ederse fazileti elde eder. Kuvvet-i müdrikenin ortaya çıkmasında akıl doğrudan etkindir. Çünkü bu kuvvet akli idrakte alakalıdır. Kuvvet-i muharrike ise nefse aittir ki, nefsin isteklerini itidal üzere kılmakla fazilet elde edilir. Bunu gerçekleştirecek olan ise kişinin aklıdır. Akıl olmadan faziletin elde edilmesi münhaldır.²⁶¹

Aklı iyi kullanmak kişinin kendine karşı olan sorumluluklarının en büyüklerinden ve önemlilerindedir. Kınalızâde Ali Efendi’nin de söylediği veçhesiyle insan, mantık ilmini ve aklın işleyiş kurallarını bilmekle yükümlüdür. Kınalızâde Ali Efendi’nin şu hitabı kişinin kendini yapılandırmasında ilme ve marifete verdiği önemi bizlere gösterir. Kendini yapılandıran kişi, hareketin bütün boyutlarında sağlıklı işler icra eder. “Tabiatını ilim ve marifet cilası ile süsle. Böyle yaparsan ne mutlu, ne mutlu sana!”²⁶² Kınalızâde, beden düzeninin tabiatla, tabiatın düzeninin ruhla(nefs), nefsin düzeninin ise akılla sağlanacağını²⁶³ söylemiştir. Ona göre, “insan kendi olgunluğunu şahsen bilir.”²⁶⁴ İşte farkındalık da budur. Kişi bunun şuurunda olduğu vakit asıl işi başlamıştır. Artık bu olgunluğu koruması ve bu erişmiş olduğu makamın tabiatı gereği davranması gerekir.

²⁵⁹ Kınalızâde, A.A., s.174

²⁶⁰ Kınalızâde, A.A., s.93-94

²⁶¹ bkz. Kınalızâde, A.A., s.93-94

²⁶² Kınalızâde, A.A., s.176

²⁶³ Kınalızâde, D.A.A., s.229

²⁶⁴ Kınalızâde, D.A.A., s.229

Ona göre insanı kemale götüren hususlardan birisi de, az yemesi, az konuşması, seherde uyanık olması uzlet ve zikre devamlılık gerekir.²⁶⁵ Ölüm düşüncesi diğer dünya anlayışı insanı iyiliğe götüren bir düşüncüdür. Bu fikriyata sahip insanlardan rezilet çıkmaz. İnsan kötülüğe yönelmiş olsa da bu ahiret, ölüm düşüncesi insanı kötülüklerden uzaklaştırır.²⁶⁶ Bunlarla kişi kendinin farkında olur ve devamlı kemale doğru yürüme iştiağındadır. Kınalızâde'nin burada vermiş olduğu öğütler tasavvufi bir içeriğe sahiptir. Kişinin kendini yapılandırmasını tasavvuf kendine konu edinmiştir. Oysa insanı konu edinen her bilim bunu konu edinmelidir. Kişinin diğerine karşı olan sorumluluklarını incelemeye başlayabiliriz.

b- İnsan Beni'nin Ötekine Karşı Sorumlulukları

Kınalızâde Ali Efendi, 'diğer'(ötekini) sadece insan olarak anlamış ve toplum, aile ve kişinin etrafındaki insanlarla olan ilişkisini ve kendi nefsiyle bedeniyle olan ilişkisini bahis konusu edinmiştir. Kınalızâde'nin bu boyutta temel aldığı kavram 'adalet'tir. Kişinin diğer insanlarla olan ilişkisinde adaletli davranması gereklidir. Kınalızâde bunu şöyle ifade ediyor: "Adalet, evvelâ zatına, sıfatına, kuvvet ve uzuvlarına taalluk eder. İkinci olarak ehline (Çoluğuna, çocuğuna, ailesine) kendi maiyetinde çalışanlara, ortaklarına, akrabasına, gözetimi altında bulunanlara taallûk eder."²⁶⁷ Görülüyor ki, adalet sadece insan ilişkilerinde söz konusudur.

Birinci kısımda kişi kendisindeki her kuvvetin, uzvun niçin yaratıldığını düşünmeli. Bu uzuvları Allah'ın yarattığı istikametten uzaklaştırmamalı ve aklen ve şer'an yasaklanmış yerlerde kullanmamalıdır. Bedeni ve ruhi faziletleri elde etmek için çalışmalıdır.²⁶⁸ Bu kişinin(insan beni) kendisine karşı olan sorumluluğudur ki, bir önceki bölümde bun anlattık.

İkinci olarak insan "...ailesine, çocuklarına, yakınlarına ve var ise beraberinde çalışanlara, Allahın (Allah'ın) emir, yasakları ve münevver aklın

²⁶⁵ Kınalızâde, A.A, s.247

²⁶⁶ Kınalızâde, A.A., s.79-88

²⁶⁷ Kınalızâde, A.A., s.139

uyarınca amel etmelidir. Allah ve Resulünün emir ve tavsiyelerine uyarak, çevresindekilere isar(cömertlikle verme), afv, ihsan ve sair müstahap görülen, makbul olan ve akıl ehlinin razı olacağı güzel huylarla muamele etmeli. Eğer bazı insanlar ve beldeler üzerine hâkim ve mütevellî ise Allahın (Allah'ın) emrini unutmayıp, âdil devlet başkanlarının siyasetini gütmeli. Böyle hareket eden kimseler dünyada Allahın (Allah'ın) adalet emrini gerçekleştiren kişiler olurlar, âhirette ise "Adaleti gerçekleştirenler için nurdan minberler vardır" müjdesi ile kıyamet şiddetinden emin olan kimseler olurlar. Böyle kimselerin hükmü altındaki toplumlar mes'ut bir hayat sürerler. Bu âdil davranışlarının tesirleri insanlar, hayvanlar, yiyecekler ve içecekler üzerinde bile açıkça sezilir."²⁶⁹ Kınalızâde'nin bu görüşlerinden de anlaşılacağı üzere kişi elbette ki, kendini yapılandırmışsa onun kemali çevresinde olan bütün varlıklarda bu yapılanmanın etkileri görülür. Bu insanın çevresinde olan her şeyle adalet çerçevesinde davranmasını öngörür. İnsan asla bu adalet ilkesinden uzaklaşmamalıdır.

Adaletli olması yanında kişinin, 'diğer' boyutunda üzerine düşen en önemli görevlerden biride çevresini düzenlemesidir. Çevresini düzenlemede yapacağı ilk iş etrafını faziletli insanlardan örmesidir.²⁷⁰ Böylelikle kişi faziletlerini korur ve yeni faziletler elde eder. Bu insanın yapması gereken önemli işlerdendir. Kişi faziletli olmak istiyorsa faziletliğin içerisinde yaşamalıdır. Bu halini korumak içinde fazilete sahip olmayan kişilerin yanından ateşten kaçır gibi kaçması gerekir. Kınalızâde'ye göre fazileti isteyen, reziletten kaçır için bu şarttır.²⁷¹

İnsanın melikleri dini üzerine olduğunu²⁷² söyleyen Kınalızâde'nin bu faziletli ortamı sağlamak için faziletli bir toplum gerekmektedir. Bu toplumun oluşabilmesi için Kınalızâde, devlete ve aileye büyük önem vermiştir. Aslında Onun istediği memleket '*Medinetü'l Fazıla*'dır. O toplumun hikmet ve adaletle ayakta duracağını düşünmüştür. Ona göre, "...bedenin düzeni tabiatla, tabiatın düzeni nefis (ruh)le ve ruhun düzeni de akılla sağlandıği gibi, cemiyetin düzeni devlet reisi ile,

²⁶⁸ Kınalızâde, A.A., s.139

²⁶⁹ Kınalızâde, A.A., s.139-140

²⁷⁰ Kınalızâde, A.A., s.157

²⁷¹ Kınalızâde, A.A., s.157-158

devlet reisinin düzeni iyi idare ile (siyasetle), siyasetin düzeni de hikmetle temin edilir. Eğer bir belde de hikmet bilinir ve Allah kanunu yaygınlaşırsa nizam kurulur, mümkün olan olgunluk meydana gelir...²⁷³ Bu görüşleri Farabi'nin düşünceleri ile örtüşmektedir. Farabi etkisi açıkça görülmektedir.

'Devlet ve Aile Ahlakı' kitabında Kınalızâde Ali Efendi toplumun en küçük yapı taşı olan aileden başlayarak devlete kadar sağlıklı bir toplum sağlanması amacıyla tavsiyelerde bulunmuştur. Ailenin bekası ve sağlığı açısından tek eşliliği önermiştir.²⁷⁴ Ailenin eğitim, iktisat ve ev yönetimini detaylarıyla anlatmıştır. Hizmetli seçerken ırkî özellikleri²⁷⁵ anlatmış ve bu özelliklere göre köle hizmetçi seçmek gerektiğini bildirmiştir. Aile ve çocuk terbiyesi bölümünde kadınların özellikleri anlatılmış ve hangi kadının iyi bir eş ve anne olacağına dair malumat vermiştir.²⁷⁶ Şimdi bu konular hakkında Kınalızâde'nin düşüncelerini biraz açalım.

Ona göre aileyi, baba, anne, çocuklar, yardımcıları ve gıda oluşturur.²⁷⁷ Bu öğelerden aile reisi, ev halkını yönetmesi açısından çoban, ev halkının bedeni ve ruhi hastalıklarını iyi etme açısından bir doktordur.²⁷⁸ Bunu yaparken aile reisinin üzerine düşen en önemli görevlerden biri bozgunculuk, zulüm ve cehalet gibi özelliklere sahip komşulardan uzak bir ev oluşturmasıdır.²⁷⁹ Aile reisinin üzerine düşen görevlerden diğeri paradır. Ona göre para adaleti sağlar. Aile reisi bu parayı ya kazanarak veyahut miras yoluyla elde edebilir. Kazanma yoluyla bunu elde ediyorsa, zulümden, haksızlıktan ve düşüklükten sakınmalıdır. Para konusunda cömert olmalı, cimri davranmamalı ve israftan kaçınmalıdır.²⁸⁰ Tabi ki, aile reisinin üzerine düşen en önemli işlerden biri de aile ve çocuk terbiyesidir.

Ailenin oluşması için evveliyatında evlilik olmalıdır. Kişi bunu nesli çoğaltmak, Allah'ın rızası için yapmalıdır. Böylelikle nefsi kötülüklerden korunmuş

²⁷² Kınalızâde, D.A.A., s.189

²⁷³ Kınalızâde, D.A.A., s.229

²⁷⁴ Kınalızâde, D.A.A., s. 48

²⁷⁵ Kınalızâde, D.A.A., s.114-117

²⁷⁶ Kınalızâde, D.A.A., s.39-59

²⁷⁷ Kınalızâde, D.A.A., s. 15

²⁷⁸ Kınalızâde, D.A.A., s.17-18

²⁷⁹ Kınalızâde, D.A.A., s.20

olur.²⁸¹ Aile reisi eşini seçerken faziletli kadını seçmelidir. Faziletli ve olgun kadının özelliği ise, akli, dini, iffeti ve namusu, edep ve hayasının yerinde olmasıdır. Kadında aranan diğer özellik kendine makam ve mevkide uymasındır.²⁸² Bu evlilik makamında eşlerin yapmaları gereken şeyler vardır. Bunlar:

Kadının erkeği idaresinde üç şeye uyması gerekir, üç şeyden de kaçınması gerekir. Uyması gerekenleri: 1- Kadının erkeğinden çekinmesidir.

2- Erkek karısına iyilik göstermeli ve onun haklarını gözetmelidir. Kadına iyi muamele ve onun haklarına uymak da birçok şeyle olur: a- Güzel ve değerli elbiseler giyme.

b- Ev idaresinde ortak, dahili işleri ona ait olup, yiyeceklerin ve ev eşyasının korunması ve eve ait yardımcılardan zaptı-raptı kadının idaresinde olmalıdır.

c- Akraba ve taallukatın riayet ve ikram etmek kadının işidir. Buna erkek karışmamalıdır.

d- Kadının sağlık, iffet ve evi korumada kudretli ve kifayetli olmasıdır. Erkek isı eşiyile iktifa etmelidir.

3- Kadını bir işle meşgul edip, tembelliğe bırakılmamalıdır. Erkeğin kaçınması gereken şeyler şunlardır: Aşırı sevgi göstermemelidir. Mühim ve büyük işlerde eşiyile istişare etmelidir. Hanımları boş ve lüzumsuz şeylerden, gönlünü çecek kişilerden ve faziletsiz insanlardan uzak tutmalıdır. Kadının üzerine düşen diğer görevleri ise, iffetli olmalı eşinin namusunu korumalıdır. Eşinin malını israf ve telef olmaktan korumalıdır.²⁸³ Eşlerin birbirine karşı olan durumları hakkında bu kadar malumat yeterlidir.

²⁸⁰ Kınalızâde, D.A.A., s. 23-38

²⁸¹ Kınalızâde, D.A.A., s. 39

²⁸² Kınalızâde, D.A.A., s. 41-46

²⁸³ Kınalızâde, D.A.A., s. 46-59

Aile için önemli bir öge olan çocukların terbiyesine gelince, Kınalızâde çocuk terbiyesi hususunda ebeveyne verdiği ilk öğüt çocuğa iyi bir isim koymanın lazım geldiğedir. Çocuğu terbiye ederken, çocukların yaratılışındaki normal hareketlerine uymak gerekir. Yani çocuklarda meydana gelen her kuvvet hayadır. Bu itibarla çocuğun terbiyesi üzerinde ihtimamla durulmalıdır. Çocuklar için terbiyede en önemli unsur çocuğun çevresini iyi insanlardan oluşmasını sağlamaktır. Onların yanında daima iyi ve faziletli insanlar övülmelidir. Çocuğa değerli elbiseler giydirilmemelidir. İhtiyacı ne ise o giydirilmelidir. Yeme içme hususunda aşırılıkları önlenmelidir. Çocuk bir hata yaptığında bu hatanın ardından hemencecik hatası düzeltilmeli ve onu kontrol altında tutmalıdır. Çocuğa azla yetinme öğretilmelidir. çocuğu şımarıklıktan ve izansızlık ve bedeni tembellikten uzak tutmalıdır. Uyşturuculardan onları uzak tutmalı, hangi mevsim ne yediğine ve giydiğine dikkat edilmelidir. Çocukların yeme düzenleri dikkatle takip edilmelidir. Yalan söylemekten ve yemin etmekten men edilmelidir. Büyük meclisinde az konuşmayı ve sözünü bilme öğretilmelidir. Öğretmenin, iyi, dindar, akıllı ve ahlaklı olmasına dikkat edilmelidir. çocuğa karşı aşırı kızgınlıktan kaçınılmalıdır. Kibirden, alaycılıktan men edilmelidir. Hayır yapmak istenildiğinde çocuğun eliyle bu yapılmalıdır. Böylelikle yardımlaşma duygusu çocuğa verilmelidir. Her gün biraz tembellik ve oyuna izin verilmelidir. Çocuğun istidatına göre tedris etmesi sağlanmalı ve bu istidatı doğrultusunda sanat edinmesi sağlanmalıdır. Karşılaştığı sorunları hemen gidermemek biraz gayret etmesini sağlamak gerekir.²⁸⁴ Çocuğun terbiyesinde Kınalızâde'nin ebeveyne vermiş olduğu öğütler bunlardır. Aile hakkında bu kadar malumat verdikten sonra Kınalızâde'nin devlet hakkındaki görüşlerini verelim.

Kınalızâde kitabının devlet ile ilgili bölümde devlet reisi üzerinde önemle durmuştur ve devlet reisinin özelliklerini en ince ayrıntılarına kadar anlatmıştır. Ona göre, devlet reisi herkese eşit davranmalıdır; cemiyetin fertlerine istidat ve kabiliyetlerine göre adaletle davranmalıdır; ileri görüşlü olmalıdır, güçlülere göğüs

²⁸⁴ Kınalızâde, D.A.A., s. 61-73

gerebilecek kadar metanete ve sabra sahip olmalıdır.²⁸⁵ Kınalızâde'nin adalet dairesini verip bu bölümü bitirelim.

Adalet Dairesi: Adalet, bütün dünyanın düzenini temin eder; Halkı idare altına cihan padişahının adaleti alır; Malı bir araya getiren ancak halktır; Orduyu ancak mal ayakta tutar; Mülk ancak ordu ile zaptedilir; Allah kanununu ancak Melik (devlet başkanı) korur; Devletin nîzâmı (nîzâmını kuran) Allah kanunudur...; Cihan (dünyada) bir bağıdır, duvarı devlettir; Adalet, bütün dünyanın düzenini temin eder.²⁸⁶ Bu görüşleri kendinden önceki filozoflardan almıştır. Bunlara en büyük örnek Aristoteles'tir.

Kınalızâde, kişinin 'diğer' boyutunda sadece insanı konu edinmiştir. Fakat insanın tabiatla, eşyayla olan ilişkisinden yeterince bahsetmemiştir. Bu onun en büyük eksiklerindedir. Fakat eşyaya dair öğütlerde bulunmuştur. Bunlar da aile ekonomisiyle ve malın israfıyla ilgili öğütlerdir. Bize göre insan karşısındaki her varlığa canlı cansız kendi nispetince veya kendi kadar önem vermelidir. Taş, böcek, ağaç, insan vs. Bu açıdan kişinin kendini yeniden yapılandırması bizim için başat bir hareket haline gelmesi gerekir. Kınalızâde gibi kişiyi yapılandırmayı onun ruhi hastalıklarını tedaviye kendini adayan birinin bu konu hakkında yeterince malumat vermemesi onun açısından bir eksikliklerdir. Bize göre kişi canlı cansız her şeyle ahlaki bir ilişki kurmalıdır. Özellikle çağımız insanının teknoloji ve eşyayla (tüketim açısından) olan ilişkisini düzenlemelidir. Bu konuda itidal yolunu tutmalıdır. Kınalızâde'nin görüşlerinden bunu çıkarmak mümkündür. Kişinin diğeri ile olan ilişkisini anlattıktan sonra insan beninin Tanrısı'na karşı olan sorumluluklarını incelemeye başlayabiliriz.

c- İnsan Beni'nin Tanrısı'na Karşı Sorumlulukları

Kişinin 'Tanrı'sına karşı olan sorumluluğu 'Tanrı'sı ile arasındaki ilişkinin tabiatı ne ise bu tabiatın gereğince hareket etmesidir. İnsanın ilk yapacağı şey 'tanrı'sını belirlemek olacaktır. Bunu yaparken hayat tarzını belirleyen, kendi

²⁸⁵ Kınalızâde, D.A.A., s. 217-245

dışındaki varlıklarla ilişkisini etkileyen ve kendini belirleyen 'tanrısı'nı açıkça tespit etmesi gerekir. İçinde varolan onun hareketlerini etkileyen şey nedir? bunun tespiti gerekmektedir. Bu 'tanrı' metafizik bir varlık (Allah vs. Tanrı dendiği vakit insanların anladığı şey ne ise o), bir fikriyat, madde, para, hırs, tüketim, teknoloji, kendi dışında bir insan ya da kendi olabilir. Bu liste daha da uzatılabilir.

Kınalızâde'nin 'Tanrı'sı ise Allah'tır. Ona göre kendini yaratan Hakka karşı insan vazifesini (Allah'ın kulundan istediklerini) yapmalıdır. Bu, "...Hak Teâla'ya kulluk borcunu yerine getirmektir. Kerim olan Ulu Allah her varlığı özel bir şekilde yaratmış ve hepsinin yaşamasını sağlayacak hayat şartlarını vermiştir. Hadsiz nimetler ihsan etmiştir. Şu halde Hakka kulluk borcunun ödenmesi gerekir. Nimet-i ilâhîye karşı şükür ve hizmet yollarına atılmak icabeder. Cenabı Hakka karşı olan kulluk borcumuzu ödemekte sürekli bir mücadeleye girişmek adaletin bir gereğidir."²⁸⁷ "İhsan edicilerin en yücesi olan Hz. Allah vücudumuzu bütün hayırların başlangıcı olan bir hayır elbisesiyle süsledi. İkinci olarak himmet mayamızı dünyada övülecek, âhirette azık olacak marifet ile yükseltti. Üçüncü ve dördüncü olarak sayılmayacak kadar çok ihsan ve i'tâsı ile bizleri donattı." İşte bundan dolayı Allah'a şükretmeli ve Ona kulluk borcumuzu yerine getirmeliyiz.²⁸⁸ Allah'ın insana bahşetmiş olduğu bu nimetlerden dolayı –bunlar insanın tabiatında varolan her şeydir. Bütün uzuvlar, nimetler vs.- insan Allah'a karşı şükür, hizmet, taat ve kulluk etmesi her mükellefin üzerine vacip ve lazımdır.²⁸⁹ Allah'a hizmet hususunda kişiye düşen tefekkür ve tedebbürdür. Bu hizmet hususunda kula düşen görev, Tanrı'ya ihsanla yaklaşmak, ibadetlerini eksiksiz yapmak ve insanlara yardım etmektir.²⁹⁰ Bu ibadetler ve hizmetlerde çeşitlidir. İnsanların tabiatları birbirinden farklı olması nedeniyle bu hizmet ve ibadetler de kişiden kişiye değişir.

Allah'a hizmet ve ibadet ise, başlıca üç çeşittir. Birincisi, bedenle olanlardır ki, bunlar namaz, oruç gibi ibadetlerdir. İkincisi, nefislerle olanlardır. Bunlar, sahih itikat, tevhit ve marifettir. Üçüncüsü ise, hak ile olan ilişkilerde insaf ve adalet üzere

²⁸⁶ Kınalızâde, D.A.A., s. 283

²⁸⁷ Kınalızâde, A.A., s.141

²⁸⁸ Kınalızâde, A.A., s.142-143

²⁸⁹ Kınalızâde, A.A., s.143

olmaktır. Emanetleri yerine getirmek, topluma nasihat etmek, dini ve milletin namusunu korumak ve cihat etmektir.²⁹¹ Böylelikle Kınalızâde, Allah'a karşı olan kulun görev ve sorumluluklarını anlatmıştır. Ona göre kula düşenin Allah'a teslimiyet, tevekkül ve ibadet yapmasının gerekliliğini daha önce söylemiştik. Şimdi ise, teslim, tevekkül ve takva kavramlarından Kınalızâde ne anlamış onu anlatalım.

Kınalızâde'ye göre, "teslim: Allah Teâlâ'nın emir ve yasaklarını, Allah Resûlünün sözlerini, sûreta beşer tabiatına muhalif bile olsa, kalp rızası ile kabul etmektir. Yani Allah ve Resûlünün belirttiği teklîfata muhalefet eylememektir."²⁹² Yani saf bir kalple Allah'ın karşısında durulmalı ve Ona direnmemelidir. Ondan gelen her şeyi tereddütsüz ve gönül rızasıyla kabullenmektir. Teslim kavramına müvazi olan tevekkül kavramından Kınalızâde ne anlamıştır. Şimdi buna bakalım.

Ona göre, "tevekkül: İnsanın gücü dışındaki, ilâhî takdîre bağlı olmayan işlerle ilgili güçlükleri ortadan kaldırdıktan sonra netîceyi Allaha (Allah'a) havale ederek O'na sığınmak ve güvenmektir zîra böyle bir anda feryat işe yaramaz." Tevekkülün üç mertebesi vardır. Birincisi: Allah'ın inayetine itimat etmektir. İkincisi: Her hal ve durumda Allah'tan başka yardımcıdan uzak olmak, sadece Allah'ı yardımcı bilmek. Üçüncüsü: Her işte Allah'ın rızasından ayrılmamaktır.²⁹³ Birinci mertebe itimat, ikinci mertebe inkıyad, üçüncü mertebe ise, teslim ve rızadır. Tevekkülün anlamı ne sebeplere sarılmaktır ne de kişinin kendi tedbirini aldıktan sonra bir büyüklemeyle tedbirine güvenmektir. Bu ikisinin itidali tevekküldür.²⁹⁴ Tevekkül gönül rahatlığıdır. Şimdi gönlü en rahat olan takva sahibi insanların özelliği olan takva ne demektir. Bunun anlamını Kınalızâde'den öğrenelim.

"Takva: En yüksek ve en çok övülmüş bir ahlâkî fazîlettir. Yüce Rabbimiz Kur'an-ı Kerîm'in başından sonuna kadar takva ile süslemiş ve övülmüş bulunan, yüksek zatlari metheder. Rabbimiz Selâmet yıldızının, Âhiret saadetinin ve hidayet yolunun takva ehline inayet buyurulduğunu göstermiştir. Takva elbisesinden mahrum

²⁹⁰ Kınalızâde, A.A., s. 143

²⁹¹ Kınalızâde, A.A., s. 144

²⁹² Kınalızâde, A.A., s.117

²⁹³ Kınalızâde, A.A., s.117

olanlar Âhiret saadetinden ve ebedî nimetlerinden mahrum kalırlar.” Takvanın ise, üç mertebesi vardır. Birincisi: Şirk ve küfürden sakınmaktır. İkincisi: İlahi emirleri ve farzları yerine getirmek ve küçük dahi olsa günahı kaçınmaktır. Üçüncüsü: Kalbi meşgul eden işlerden uzaklaşmak, dünyayı kalpten silip süpürüp, kalbi tamamıyla Allah’ın muhabbetine yöneltmektir.²⁹⁵ Bize göre takva, kulun davranışlarının farkında olması ve Allah’a karşı olan hareketlerini sorumluluk bilinci doğrultusunda yapmasıdır.²⁹⁶

Bu alıntılardan da anlaşılacağı üzere Kınalızâde Ali Efendi İslam dininin emir ve yasaklarına son derece önem vermiştir. Olaylara şer’an ve aklen bakan bir kadı, kazaskerin bir Müslüman’ın söyleyeceği şeyleri söylemiştir. Tekrar etmek gerekirse, bu kişinin Tanrısına karşı olan sorumluluğu ilk önce Tanrısını belirlemek olacaktır. Sonra Tanrısının kendisine yüklediği emirleri, görevleri yerine getirmek olacaktır. Kişi, kendisi ve Tanrısı arasındaki ilişkinin tabiatına uygun hareket etmelidir. Kendine bu zaviyede bir tavır ve hareket belirlemelidir. Kişinin kendini yapılandırması için bu çok önemlidir. Şunu unutmamak gerekir ki, kişiöğlü üç boyutlu hareket eder. Ve her hareket ettiğinde bu üç boyutun farkında olarak davranması gerekir. Bu kendine karşı olan görevidir. Bütün iş kişinin kendine karşı olan sorumluluk bilincinden neşet eder.

²⁹⁴ bkz. Kınalızâde, A.A., s. 117-118

²⁹⁵ Kınalızâde, A.A., s.118-119

²⁹⁶ bkz. Muhammet Esed, *Kur’an Mesajı*, 2/2

III. BÖLÜM

SONUÇ

Kınalızâde Ali Efendi XVI. Yüzyılda yaşamış bir mütefekkir, alim ve devlet adamıdır. Aynı zamanda çağında yaşamış olduğu bazı sıkıntılar neticesinde neden bir Türkçe ahlak kitabı yok? Sorusuna cevaben ilk Türkçe ahlak kitabını kaleme almış bir zattır. Kınalızâde'de eserini kaleme alırken ahlaki sorunlara çözümler üretirken kendinden önceki ahlakçıların, filozofların ve düşünürlerin görüşlerinden fazlaca faydalanmıştır.

Kınalızâde, ahlaki meseleleri çözerken insan hareketlerinin tabiatına dikkat ederek hareket etmiştir. Bizde tezimizde sorumluluk bilinci kavramını üç boyutlu olarak düşünmekle insan hareketlerinin tabiatına uygun şekilde konuyu ele aldığımızı düşüncesindeyiz. Kınalızâde'de sorumluluğun kaynakları akıl, din ve toplumdur. Bu üç saik kişinin hareketlerini belirleyenlerdir.

Sorumluluk bilincinin bu üç boyutundan ilki kişinin kendine karşı olan boyutudur. Kınalızâde bu boyutta kişinin nefsinin kemale erdirmeye düşüncesini işlemiştir. Bu boyutta kişiye düşen kendini yeniden yapılandırmasıdır. Kınalızâde'ye göre kişi bunu nefs-i emareyle mücadele ederek bu nefsi alt etmek suretiyle gerçekleştirebilir ve böylelikle kemale ulaşabilir. Kınalızâde'ye göre, kişinin kemale ulaşabilmesinde tasavvufi ilkeler önemlidir. Bunlar, az yemek, az uyumak, az konuşmak, devamlı zikirdir. Ölüm ve ahiret düşüncesi kişiyi kemale ulaştırır diğer saiktir. Böylelikle kişi reziletlerden uzak kalabilir.

Bu boyutta kişiye düşen diğer bir görev kişinin kemale ulaşmasına paralel olarak kişinin fazileti elde etmesi ve güzel ahlaka sahip olmasıdır. Kişiyi kemale götüren şeyler aynı zamanda onu ahlaklı faziletli yapan şeydir. Bu fazileti elde etmede kişiye en büyük yardımcı akıldır. Akıl kişiyi fazilete götüren insan tabiatına

ait bir kuvvedir. Ona göre en büyük fazilet de hikmettir. Buradan da aklın Kınalızâde fazilet düşüncesinde ne kadar önemli olduğunu anlayabiliriz. Kısaca bu boyutta Kınalızâde'ye göre kişiye düşen görev güzel bir ahlak elde etmesi, faziletli olması, reziletlerden kaçınması ve kemali elde etmesidir. Kişinin bütün bu görevleri başarabilmesi için ona yardımcı olacak ilim ise, ahlaktır. Bu açıdan ahlak kişi için çok önemlidir. Ahlak için ise önemli kaynak biri akıldır. Akılı sayesinde kişi faziletleri elde edebilir.

İkinci boyut ise, kişinin diğerine karşı olan boyutudur ki, bu bölümde Kınalızâde sadece insan olarak diğerini ele almış ve incelemiştir. O, diğer boyutunda sadece insanı ele almasının amacı nizamını gerçekleştirmiş sağlıklı bir toplum oluşturma düşüncesidir. Bu doğrultuda da öğütler vermiş ve önerilerde bulunmuştur. Bunu yaparken ilk olarak aileyi ele almış iyi bir aile nasıl olur, nasıl idare edilir? sorularına cevap vermiştir. Çocuk eğitimini ve aileyi oluşturan aile reisinin, aile fertlerinin ve aileye ait mekanın olması gereken şeklini anlatmıştır. Bahusus çocuk eğitimine ve ailenin idaresine önem vermiştir. Bu mevzular üzerine sitayişle durmuştur. Bu mevzular hakkında kişiye temel önerisi, ailesi ve çocuk eğitimi için yapması gereken faziletli bir çevre oluşturmaktır. Kişi bunu başarırsa ailesinin idaresi ve eğitimi mevzularında yapması gerekeni yapmıştır. Geriye kalan konular ekonomik konulardır. Aileden bahsinde sonra devletin özelliklerini anlatmıştır. Ona göre istendik olan faziletli kişi, faziletli toplumdur. Devlet reisi bunu yapmak için çalışmalıdır. Bunu yaparken adalet ve hikmetten uzaklaşmamalıdır.

Kınalızâde, devlet ve aile üzerine derinlemesine incelemiş ve önerilerde bulunmuştur. Fakat bu boyutta Kınalızâde'nin unuttuğu bir nokta vardır ki, o da 'diğer'in insanın karşısında olan canlı cansız her şey olduğudur. Kınalızâde, kişinin doğa, hayvan cansız varlıklar ve eşyayla olan ilişkisinden hiç bahsetmemiştir. Bu Kınalızâde'nin ahlak anlayışı için bir eksikliktir. Esas itibarıyla kişinin eşyaya yaklaşımı onun kendini yapılandırmasında önemli bir saiktir. Kişi eşyaya nasıl davranıyorsa diğerlerine de öyle davranacaktır.

Kınalızâde üçüncü boyut olan "Tanrı" boyutunda ise, bir Müslüman olarak İslam akaidine uygun olarak kişilerin hareket etmesini salık vermiştir. Tanrı'ya karşı

hareket ederken adalet ve ihsanla hareket etmesi gerektiğini söylemiştir. Ona göre bu üç boyutta da hakim olan kavram "adalet"tir. Kınalızâde'ye göre bu boyutta esas olan unsur iyi bir Müslüman olmaktır. Tanrı boyutunda kişiye ilk düşen Tanrısını belirlemektir. Kişi Tanrı'sını belirlemelidir ki, ona göre hareket etsin. Tanrı'sı kişiden ne istiyorsa onu yapsın. Kınalızâde'nin Tanrı'sı da Allah olduğu için kişiden Tanrı boyutunda beklediği şey, Allah'ın istediği gibi bir kul olmaktır. Kınalızâde'nin bu boyutta unuttuğu şey Tanrı'nın belirlenmesinin ne kadar elzem bir şey olduğudur. Kişi Tanrı'sını belirlemezse bu boyutta kişiden bilinçli samimi bir hareket beklenmez. Bu açıdan kişinin Tanrı'sını belirlemesi çok önemlidir. Tanrı'nın kimliğini(müteal varlık, maddi varlık, bir düşünce, madde, ruh vs.) belirlemeli ki, Tanrı boyutunda ahlakîliği davranışlarına aksettirmiş olsun. Kişinin kendini yapılandırması ve ahlakîliğinde bu çok önemlidir.

Kendini yapılandırma meselesi, çağımız insanı için elzemdir. Bu konuda çağımız insanın izlediği yol kişisel gelişim ve psikoloji kitaplarından faydalanmak şeklindedir. İnsanların kişisel gelişim mevzuundaki sıkıntıları düşünülürse kendi kültüründen gelen ve kendinden önce yaşamış bir insanın kitabını incelemek araştırmacılar ve şahıslar açısından önemlidir. Çünkü kendi kültürü içerisinde varolan bir insanın bu sıkıntılara daha iyi çözümler üreteceği bir gerçektir. Bir insanı en iyi kendi ve kendisi gibiler anlar. Bu açıdan böyle sıkıntıları ancak kendi ve kendisi gibi insanlar çözebilir. Kınalızâde bizim kültür mirasımız içerisinde varolan bir şahıs olması hasebiyle bizim için önemlidir.

Bizlerin artık bir sorgulama, arayış içerisine girip kendimizi kendimiz yapılandırmamız gerekmektedir. İnsan, tecrübeleriyle oluşur, şekillenir. Tecrübe eden kişinin kendisi olduğu için en iyi yapılandırmayı diğer insanların ve Tanrı'nın yardımıyla kendisi yapacaktır. Bunda kişilere yardım ise ancak eğitim sayesinde olur. Eğitim alınmadan bunun gerçekleştirilmesi mümkün değildir. Eğitim sitemimiz içerisinde sağlam bir müfredata sahip, bizim olan bir ahlak dersi ve mantık dersi yerleştirilmesi gerekir. Mantık nereden çıktı diye soracak olursanız. Kınalızâde'nin ahlakı güzelleştirmek için mantık ve akıl ilkelerine ne kadar önem verdiği hatırlanmalıdır.

Kınalızâde Ali Efendi'nin kitabının yöntemi, anlattıkları göz önünde tutulduğunda orijinal bir kitap olduğunu söylemek mümkün değil. Eserin tek orijinalliği Türkçe yazılmasıdır. Kınalızâde'nin bir sıkıntı neticesinde bu kitabı kaleme aldığını biliyoruz. Bir tercüme olarak değerlendirilse bile, kendi çağındaki sorunlara bir çözüm olması düşüncesiyle yazılmış ve kendi çağında olup kendinden öncekilerde varolmayan sorunlara çözüm önerilerinde bulunmak amacıyla kaleme alındığı için bu kitap değerlidir. Tek eşle evlilik, ev idaresi konusundaki düşünceleri gibi kitabında orijinal görüşleri bunu gösterir. Ayrıca, 'Ahlâk-ı Alâî' kitabının, siyasetçiler, iktisatçılar ve eğitimciler tarafından da incelenmesi gerektiği kanısındayız.

Sonuç olarak ahlaki ve psikolojik problemlerin sıkça rastlandığı çağımızda ahlak alanında verilmiş bütün eserlerin çağımızın gerekleri göz önünde tutularak tekrar gözden geçirilmesi gerekmektedir. Bu eserlerden yola çıkarak kendi çağımızda yaşayan kavramlarla ahlaki meseleleri yeniden ifadelendirmeliyiz. Böylelikle çağımızda varolan sorunlara bir çözüm getirebiliriz. Kınalızâde'nin ahlakını incelerken izlediğimiz yol olan kişinin üç boyutlu olarak hareket ettiği düşüncesi unutulmadan ortaya çağın ihtiyaçlarına uygun yeni bir ahlak anlayışı koymalıyız. Bunun için herkesin elinden geleni yapması gerekir.

BİBLİYOGRAFYA

- Adivar, Adnan, İslam Ansiklopedisi. M.E.B. Yay., *Kınalızade Ali Çelebi* md., VI/709, İst.1977
- Akarsu, Bedia, *Ahlak Öğretileri (Mutluluk Ahlakı)*, İst. 1970
- Akarsu, Bedia, *Felsefe Sözlüğü*, Savas Yay. Ankara 1984
- Alexis, Bertrand, *Ahlak Felsefesi*, Çev: Salih Zeki, Sadeleştiren: Altıntaş Hayrani, Ankara, 1999
- Altıntaş, Hayrani, *İslam Ahlakı*, Akçağ Yay., Ankara 1999
- Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, Çev: Babür Saffet, Ankara 1998, Ayraç Yayınevi.
- Atâî, *Zeyl-i Şekaik*, İstanbul 1268
- Ayni, Mehmet Ali, *Türk Ahlakçıları*, İst. 1993
- Bağdatlı İsmail Efendi, *Esmâ'ül-Müellifin*, MEB Yay. İst. 1951
- Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefi Terimler ve Doktrinler Sözlüğü*, Akçağ Yay. Ankara 1996
- Copleston, *Felsefe Tarihi "Aristoteles"*, Çev: Aziz Yardımlı, İst. 1997
- Copleston, *Felsefe Tarihi "Platon"*, Çev: Aziz Yardımlı, İst. 1995
- Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, İst. 1999
- Çağrı, Mustafa, *Anahatlarıyla İslam Ahlakı*, İst. 1991
- Çağrı, Mustafa, *Gazzali'ye Göre İslam Ahlakı*, İst. 1982
- Çilingir, Lokman, *Ahlak Felsefesine Giriş*, Ankara 2003
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitapevi, Ankara 2001
- Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İst. 2001
- Eflatun, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüpoğlu, M.Ali Cimcoz, Remzi Kitabevi, İst. 1985
- Eflatun, *Theaitetos*, çev. Macit Görkberg, MEB Yay. İst. 1997
- Eflatun, *Yasalar*, çev. Candan Şentuna, Saffet Babür, Kabalcı Yayınları İst. 1998

- Erdem, Hüsamettin, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Konya 1998
- Esed, Muhammet, *Kur'an Mesajı*, İst. 1999
- Fahri, Macit, *İslam Ahlak Teorileri*, çev. Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan, Litera Yay. İst. 2004
- Farabi, *er- Risale fi'l-Akl*, nşr. Mourice Bouges, J.T., Beyrut 1983
- Farabi, *es-Siyasetü'l-Medeniye*, Giriş Bölümü, çev. M. Aydın, A. Şener, M. Ayas, İzmir 1987
- Farabi, *Fusus'l- Hikem*, çev. H. Ziya, K. Burslan, Ankara 1950
- Farabi, *İdeal Devlet(Medinetü'l-Fazıla)*, Çev: Ahmet Arslan, Ankara 1997
- Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara 1998
- Hançerlioğlu, Orhan, *Toplumbilim Sözlüğü*, İst. 1996
- Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi*, İst. 1976
- İbn Miskeveyh, *Tehzibü'l-Ahlak(Ahlakı Olgunlaştırma)*, Terc: A.Şener, C. Tonguç, İ. Kayaoğlu, KTBY(Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.), Ankara 1983
- İbni Manzur, *Lisanü'l-Arap*, Darü'l-Sadr, Beyrut 1990
- İmam Gazali, *El-Munkızu Min-ad-Dalal*, Çev. Hilmi Güngör, MEB. Yay., İst. 1994
- İmam Gazali, *İhya-ı Ulumiddin*, Çev. Ali Arslan, Hikmet Neşriyat, İst. 1992
- İmam Gazali, *Tehâtüf el Felâsife*, Çev. Bekir Karlığa, Çağrı Yayınları, İst. 1983
- İslam Ansiklopedisi, MEB
- İslam Ansiklopedisi, TDV
- Kahraman, Ahmet, TDV İslam Ansk. "Ahlâk-ı Alâî" md.
- Katip Çelebi, *Mizanü'l- Hakk fi İhtiyari'l- Ahakk*, MEB Yay. İst. 1993
- Keklik, Nihat, *Türk-İslam Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri*, Ankara 1996
- Kılıç, Recep, *Ahlakın Dini Temeli*, Ankara 1996, TDV Yayınları.
- Kınalızâde, Ali Çelebi, *Ahlak-ı Alâî*, Baskıya Hazırlayan:Algül, Hüseyin, Tercüman 1001 Temel Eser:30
- Kınalızâde, Ali Çelebi, *Devlet ve Aile Ahlakı*, Baskıya Hazırlayan: Kahraman Ahmet, Tercüman 1001 Temel Eser

- Kınlaizâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's- Şuara*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989
- Köstüklü, Nuri, *1820-1836 Yıllarında Hamid Sancağı ve Türkiye*, Konya 1993
- Kuçuradi, İonna, *Etik*, Ankara 1996
- M.M. Şerif, *İslam Düşüncesi Tarihi*, İst. 1990
- Meydan Larousse
- Mutahhari, Murtaza, *Felsefe Dersleri 2*, İnsan Yay. İstanbul 1999
- Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İst. 1995
- Olguner, Fahrettin, *Farabi*, İst. 1999
- Öztürk, Hüseyin, *Kınalızade Ali Çelebi'da Aile Ahlakı*, Ankara 1991
- Pazarlı, Osman, *İslam'da Ahlak*, İst. 1980
- Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Samsun 2002
- Tehanevi, *Keşşaf Istılahat El- Funun ve'l- Uyun*, Lübnan 1996
- Topçu, Nurettin, *Felsefe*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2002
- Topçu, Nurettin, *İsyân Ahlakı*, Dergâh Yayınları, İst. 1998
- Ülken, Hilmi Ziya, *İnsanî Vatanseverlik*, Ülken Yayınları, İst. 1998
- Ülken, Hilmi Ziya, *İslam Düşüncesi*, Ülken Yayınları, İst. 2000
- Ülken, Hilmi Ziya, *İslam Felsefesi*, İstanbul 1967
- Vural , Mehmet, *İslam Felsefesi Sözlüğü*, Ankara 2003